

Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació
Núm. 17 (gener-juny, 2011), pàg. 9-46
Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana
ISSN: 1134-0258 (paper)
ISSN: 2013-9632 (digital)

DOI: 10.2436/20.3009.01.72

ASSAJOS I ESTUDIS

Una educació pròpia: El compromís de les escriptores amb el públic femení*

An education of one's own: women writers' commitment with female public

Neus Real
neus.real@uab.cat
Universitat Autònoma de Barcelona

Data de recepció de l'original: 11 de gener de 2011

Data d'acceptació: 1 de febrer de 2011

ABSTRACT

This article focuses on Catalan contemporary women writers' undeniable wish to contribute to female education. It points out their awareness of literature's and culture's potential in this sense and the several ways in which these writers combined literary writing and cultural action to provide women with different formative means and spaces (from the psychological novel to the sports club, without forgetting journalism, teaching, public talks, etc.). During the 1920s and the 1930s, politics specially helped

* Aquest text constitueix la base de la conferència inaugural de les XIX Jornades sobre Història de l'Educació, celebrades del 18 al 20 de novembre de 2010 a Olot amb el títol Dones i educació. Tanmateix, no es correspon exactament al seu desenvolupament efectiu per dues raons: en primer lloc, la naturalesa d'un acte oral, que sempre implica un cert marge de modificació d'acord amb els fins comunicatius; en segon lloc, i més rellevant encara, el fet de tractar-se d'una conferència oberta a tothom (i no solament destinada a les persones assistents a la trobada), cosa que pressuposa un públic no especialitzat al qual s'ha de facilitar la comprensió mitjançant estratègies diverses (amb la previsible eliminació de referències acadèmiques i la transformació parcial tant del registre com dels continguts del discurs escrit).

to develop a dynamics the tracks of which can be followed all along the xxth century, even under Franco. Hence the overview provided, although some relevant names and the Republican period are considered in further detail. Thus, the article specifically deals, on the one hand, with the well-known cases of Dolors Monserdà, Carme Karr, Maria Aurèlia Capmany and Maria Àngels Anglada; on the other hand, with fiction writers of the 1930s such as Maria Teresa Vernet or Anna Murià, plus other significant personalities of their time (Maria Perpinyà and Llucieta Canyà). The correlative situation of the city of Olot (the place with this paper was originally given) offers a specific framework to close all previous considerations with a final conclusion.

KEY WORDS: catalan women writers, XIX-XX centuries, education, female public, 1920s and 1930s, literature, cultural action, Catalonia, Olot.

RESUM

Aquest article se centra en la voluntat indubtable de les escriptores catalanes contemporànies de contribuir a l'educació de les dones. S'hi expliquen tant la seva consciència del potencial de la literatura i de la cultura en aquest sentit com les maneres en què compaginen la producció literària amb l'acció cultural per proporcionar al públic femení mitjans i espais formatius prou diversos en les formes i els continguts. Durant els anys vint i trenta, la conjuntura política afavoreix especialment una dinàmica les traces de la qual, tanmateix, es poden resseguir sense interrupció al llarg del segle XX; fins i tot durant el franquisme. D'aquí, que se'n faci un repàs general, per bé que focalitzat en alguns noms de relleu (Dolors Monserdà, Carme Karr, Maria Aurèlia Capmany i Maria Àngels Anglada) i, sobretot, en l'etapa republicana, amb les novel·listes Maria Teresa Vernet o Anna Murià en primer terme, al costat d'altres casos igualment significatius, com els de Maria Perpinyà i Llucieta Canyà. Tanca les consideracions un apunt final relatiu a Olot, seu de les jornades que es troben a la gènesi del text.

PARAULES CLAU: escriptores catalanes, segles XIX-XX, educació, públic femení, anys vint i trenta, literatura, acció cultural, Catalunya, Olot.

RESUMEN

Este artículo se centra en la indudable voluntad de las escritoras catalanas contemporáneas de contribuir a la educación de las mujeres. En él se exponen tanto su consciencia del potencial de la literatura y de la cultura en este sentido como las maneras

en que compaginan la producció literària con la acció cultural para proporcionar al públic femení medios y espacios formativos variados en las formas y los contenidos. Durante los años veinte y treinta, la coyuntura política favorece especialmente una dinámica cuyas huellas se pueden rastrear sin interrupción a lo largo del siglo xx; incluso durante el franquismo. De ahí el repaso general que se lleva a cabo, aunque focalizado en algunos nombres de relieve (Dolors Monserdà, Carme Karr, Maria Aurèlia Capmany y Maria Àngels Anglada) y, sobre todo, en la etapa republicana, con las novelistas Maria Teresa Vernet o Anna Murià en primer término, al lado de otros casos igualmente significativos, como los de Maria Perpinyà i Llucietà Canyà. Cierra las consideraciones un apunte final relativo a Olot, sede de las jornadas que se hallan en el origen del texto.

PALABRAS CLAVE: escritoras catalanas, s. XIX-XX, educació, públic femení, años veinte y treinta, literatura, acció cultural, Cataluña, Olot.

A propòsit de Maria Àngels Anglada, s'han escrit uns mots amb els quals de segur que tothom podria combregar: «Que una escriptora ens transmet ensenyances a través de les seves obres és un fet probablement indiscutible, però que la coherència intel·lectual i ètica d'una poetessa o d'una novel·lista sigui un mirall pedagògic no és tan habitual» (Heras 1999: 111). El títol d'aquesta conferència vol remetre, per començar, a una de les signatures més cèlebres de la literatura europea del segle xx que sí que compleix aquesta doble condició; em refereixo, és clar, a Virginia Woolf, autora del famós assaig *Una cambra pròpia*, en què, com és sabut, es destaca la necessitat de les dones de disposar d'un espai personal i particular a fi de poder-se dedicar a les tasques artístiques i intel·lectuals. Si l'enllaço amb el conegut llibre de l'escriptora anglesa és perquè el meu objectiu, ara i aquí, és resseguir la dinàmica de compromís amb el col·lectiu femení d'una sèrie d'autores catalanes que s'ajusten a les dues característiques i que van procurar crear l'espai reivindicat per Woolf per a elles mateixes i per al conjunt de les seves contemporànies no lletraferides. Des de final del segle XIX, en efecte, moltes de les poetes, narradores i dramaturgues nostrades van intentar contribuir a l'educació del grup genèric al qual pertanyien (cosa que volia dir, en darrer terme, ajudar a posar Catalunya al nivell d'Europa) tant amb la seva producció literària com amb la intervenció en nombrosos àmbits culturals. Segures, gràcies a l'experiència personal i al model de les nacions de referència com França o Anglaterra,

del potencial formatiu de la literatura i de la cultura en general, i amb una consciència de gènere que potser no sempre pot qualificar-se de feminista, però que resulta indubtable a la llum dels fets, aquestes dones de lletres van compaginar l'escriptura amb l'acció en diferents esferes per dotar les seves «germanes» menys afavorides d'instruments de culturització prou diversos en les formes i els continguts (des de la novel·la fins a l'associació cultural o el club esportiu, passant per l'assaig, la docència, les seccions periodístiques, les conferències, etc.). Treballant individualment i en col·laboració, van configurar les coordenades d'una instrucció extraescolar desplegada per les dones i pensada per a les dones i van donar a les seves trajectòries una coherència intel·lectual i ètica inqüestionable que les va convertir en un mirall pedagògic; si més no en el sentit d'haver confegit allò que, manllvant el títol de Woolf, podríem qualificar d'*una educació pròpia*. Vet aquí unes notes sobre aquesta altra història de l'educació femenina; unes notes que, essent necessàriament parcials ja d'entrada a causa de les limitacions d'extensió, per raons qualitatives se centren en els anys vint i trenta —i, encara, sobretot en alguns noms (tot i que sense deixar de fer referència a algunes autores anteriors i posteriors de relleu).

L'any 1999 i l'any 2000, la Divisió de Ciències de l'Educació de la Universitat de Barcelona va publicar dos llibres relacionats, titulats *Pedagogia amb veu de dones* i *Pedagogia del segle xx en femení*, amb la voluntat de recuperar l'aportació de la dona a la institució pedagògica i contribuir a fer-la cada vegada més visible (Heras, Vilanou 1999, 2000). De manera significativa, quatre dels treballs d'aquests dos volums es focalitzen en Dolors Monserdà, Carme Karr, Maria Aurèlia Capmany i Maria Àngels Anglada: dues escriptores de final del segle XIX i principi del segle XX i dues de postguerra, per tant. A ningú no hauria de sorprendre que dones en principi dedicades a una tasca com la literatura s'incorporin a la història de l'educació femenina, ja que els exemples en aquest sentit proliferen en totes les cultures occidentals.¹ Tampoc no és pas per casualitat que els noms que hi surten siguin aquests: ben conegudes avui per una obra literària i cultural àmpliament difosa, l'activitat formativa de Monserdà, Karr, Capmany i Anglada, per bé que desplegada en contextos i amb motivacions diferents, ha assolit ressò des de fa temps.

¹ A banda del cas de Virginia Woolf, es pot esmentar el de Jane Austen (vegeu Horwitz 1991).

Dolors Monserdà (Barcelona, 1845-1919) constitueix una de les lletraferides vuitcentistes que més es van ocupar de la precària instrucció de les dones (una de les qüestions centrals de les seves remarcades i remarcables inquietuds socials). El tema sorgeix en els escrits de l'autora des que inicia la trajectòria pública.² Ho exposen clarament la col·laboració entre 1883 i 1885 en una revista amb una capçalera tan significativa com *La Ilustración de la Mujer* (que aspirava a l'accés del col·lectiu a l'ensenyament i a la plena ciutadania política); la publicació d'articles com «La instrucció en la mujer» (*La Voz de Catalunya*, Girona, 31-I-1869; en traducció catalana, a *La Llumanera de Nova York*, 1-V-1879), «La producció de la dona» (*La Renaixensa*, 15-VI-1879, i en versió castellana, *La Bordadora*, 25-VI-1879) o «Las bruixas del segle XIX» (*La Renaixensa*, 13-VIII-1882 i *La Ilustración de la Mujer*, 1-III-1884), en què demanava «la instrucció obligatòria per als dos sexes» (citada a Mas 2006: 169), i la participació en volums com *Las mujeres españolas, americanas y lusitanas pintadas por ellas mismas* (1882) o *Manuscrito para niñas* (un llibre de lectura escolar editat el 1886, al qual aportava el capítol «La educació de la mujer»). Pel que fa al paper que la literatura d'autora podia tenir en la societat en general, Monserdà el feia explícit el 1879 en un discurs al Col·legi Mercantil Frederic Soler amb motiu del Quart Certamen Literari del centre:

«Avui, que entrada ja la societat en lo període de maduresa, nostra època analítica nos ha portat amb ses escèptiques corrents al més desolador materialisme, és lògic i fins necessari, lo conreu de la dona en la literatura, perquè la idealitat, la tendresa i sentiment de què està dotada, serveixin de vigorosos auxiliars a la potència i saber de l'home...» (citada a Mas 2006: 194).

Estudi feminista, de l'any 1909, és el text en què l'escriptora va exposar uns ideals creatius indestriables de la funció que les lletres podien exercir en relació amb l'educació femenina: «escriure per la dona, i qu'els meus escrits poguessin ser-li d'alguna utilitat moral i material» (Monserdà 1909: 4; citada a Borrell 2000: 17). I és que:

² La majoria de la informació que segueix és extreta de Mas 2006, fins avui l'estudi clau pel que fa a Monserdà. Amb referència a la dimensió del compromís genèric i educatiu de l'escriptora, vegeu també Borrell 2000, Palau 2004, Nash 2007 i Cortada 2008.

«Dolors Monserdà va ésser [...] una dona que va irrompre en el món literari i cultural del seu temps tot intentant, amb plena consciència, de transmetre missatges ideològics i literaris, sense oblidar, en cap moment, la seva condició de dona i la condició de les dones a qui els adreçava» (Mas 2006: 17).

No fou la primera autora amb una consciència de gènere definida i preocupacions en aquest sentit (Josepa Massanès, referent literari i personal, amiga seva i més gran, en constitueix el precedent immediat). Però sí que va esdevenir una de les veus més escoltades i reconegudes. I en plena coherència amb les idees que tenia i els fins que perseguia, en la seva producció literària Monserdà va primar el didacticisme i la moralització per damunt del valor estètic, convençuda com estava que la qualitat artística sense contingut no anava enlloc.³ D'aquí que les seves heroïnes fossin models a seguir: eren senzilles, amables, educades, bones, treballadores, responsables, voluntarioses, sacrificades..., puntals exemplars de la família, els interessos de la qual sempre avantposaven als propis;⁴ i que aquestes heroïnes es contrapuntessin amb personatges que representaven tot el contrari i, doncs, ressaltaven enca-

³ El 1879 feia unes declaracions diàfanes en relació amb la lírica: «Lo poeta del sigle actual ha de pensar que els seus treballs estan destinats a recórrer tota l'escala social, i que responsable serà davant Déu i del pervindre, si en lloc de sembrar de profitós blat lo camp encomanat a son conreu, hi sembla sols improductiva herba o emmetzinada cicuta. Ni està moltes voltes en la voluntat del poeta lo perfeccionament d'una poesia; però hi està sempre lo fi moral i l'elecció de l'assumpte» (Mas 2006: 116).

⁴ En constitueixen mostres paradigmàtiques l'àvia i la néta de la comèdia *Sembrad y cogereis*, representada el 5 de gener de 1874 al Teatre Romea; la protagonista de *Teresa o un jorn de prova*, estrenada el 24 de febrer de 1876; les figures lloades al poema «Mares» (que guanya el primer accèssit a la Viola d'or i d'argent dels Jocs Florals de Barcelona el 1895); el personatge principal de la novel·la *La Montserrat* (1893), escrita, en mots de l'autora, per «descobrir, als ulls de la dona soltera, nous camps de vida on desenrotllar una acció capaç d'omplir, en allò que és possible, la soledat que, enmig del bullici del món, la rodeja...» (citada a Mas 2006: 209), perquè «apar que en literatura sols se'n recorden per a fer-les objecte d'una broma més o menys pesada, essent causa moltes voltes, de que un gran número d'elles no compregna ni trobi altra solució a la seva vida, que el casar-se per més que facin un desencert o ficar-se monges, per més que no en sentin vocació» (citada a Mas 2006: 210); la Rosita i la Isabel de la novel·la *La família Asparó* (1900), exponents del seny modèlic que es contraposa a la frivolitat de Cèlia i Filomena; l'Antonietta de *La Fabricanta* (1904), oposada a la romàntica Florentina; el caràcter central de *La Quièrria* (1906), etc. Especialment il·lustratius, per primerencs, en resulten alguns fragments de *Sembrad y cogereis*; per exemple, el que fa referència a l'àvia de Magdalena (una de les protagonistes), que ha criat la seva néta amb amor per «l'estudi, el treball, la responsabilitat i la senzillesa. La personalitat de la mestressa, una dona íntegra, mare exemplar, àvia modèlica, és glossada pel fidel criat de tota la vida, Pedro: "Fermín, ¡qué mujer aquella, / tan digna de ser copiada! // Hacendosa cual ninguna, / amable como la gracia // y más sabia que un letrado, / y más buena que una santa..."» (Mas 2006: 53).

ra més l'ideal desitjable. Mitjançant la ficció, Monserdà també va denunciar situacions penoses com els abusos i enganys que patien les minyones per part dels senyors a les cases on servien (al recull de contes *Del món*, de 1908, per exemple).

Paral·lelament, l'autora va publicar dos assajos centrats en la condició de la dona —l'esmentat *Estudi feminista* i, dos anys abans, *El feminisme a Catalunya* (1907), origen del text posterior—, en què defensava la formació femenina en aquests termes: «que la dona s'instrueixi degudament, pera que per ella mateixa vagi per medi de la ciència, al coneixement de la veritat» (Monserdà 1909: 54; citat a Borrell 2000: 22). Així mateix, va fundar entitats destinades a millorar les condicions laborals de les treballadores, com el Patronat per a l'Obrera de l'Agulla (1910) o, posteriorment, la Lliga de Compradores. I va actuar com a conferenciant; una de les seves darreres ponències va tenir lloc a l'Ateneu Barcelonès el 1916, precisament dins del cicle titulat *Educació Femenina* en què també van participar les escriptores Maria Domènech i Carme Karr, la inspectora d'ensenyament Leonor Serrano i les pedagogues Rosa Sensat i Maria Baldó. En unes paraules de 1919 d'aquesta darrera, pronunciades amb motiu de la mort de Monserdà, l'autora de *La fabricanta* «fou també pedagoga en el sentit extensiu que tots els que escriuen i exposen llurs idealitats educatives i fins contribueixen en la formació d'opinió, i en el cas concret d'una dona que escriu, hi trobeu gairebé sempre ço que pensa i sent sobre el feminisme» (citat a Borrell 2000: 18).

Carme Karr (Barcelona, 1865-1943), nascuda dues dècades després que Monserdà i objecte de la seva amistat i mestratge, fou segurament la dona de lletres que, en els anys deu i en primera meitat dels vint, va destacar més en el desplaçament d'una acció similar; adaptada, és clar, a l'evolució dels temps. Segura que era «necessari per tots els mitjans trencar aquell antic motlle de la formació femenina que no tenia altre ideal que el matrimoni o el convent» (una declaració que féu al curset d'*Educació Femenina* de l'Ateneu, citada a Panchón i González-Agàpito 2000: 33), Karr es va convertir en una activista de primer ordre per aconseguir-ho. La literatura, el periodisme, la creació d'entitats femenines i les conferències van esdevenir les quatre cares pràctiques d'un feminisme teòric que, tot i el seu caire conservador (hereu ideològic del de Monserdà), va advocar sempre pel millorament educatiu de les dones. Un llibre com *Clixés* (1906), la direcció de la revista *Feminal* a partir de 1907 i la de la Pàgina Femenina de *La Veu de Catalunya* entre 1927 i 1932, la creació de la residència de professores i estudiantes La Llar (1913) o la fundació d'Acció Femenina (1921), al costat de les conferències que va fer el 1910 amb el títol-

general de *Cultura Femenina* o de la seva participació en el cicle de 1916, en són alguns dels exponents destacats.⁵

Cal fer un salt d'uns quants anys per parlar de Maria Aurèlia Capmany (Barcelona, 1918-1991), sobre la qual s'ha afirmat que «el sentit pedagògic de la seva obra i el seu testimoni van transcendir notablement la seva experiència docent» (Arada 2000: 148). I encara més per comentar el cas de Maria Àngels Anglada (Vic 1930 - Figueres 1999), igualment dedicada, a banda de a la literatura, a l'ensenyament. Es tracta de dues figures prou diferents i, tanmateix, agermanables pel que fa al compromís amb la conscienciació i l'evolució femenines.

La reedició recent de la novel·la *Betúlia* (1956), que es presenta amb un estudi preliminar excel·lent (elaborat per la directora del centre cultural badaloní dedicat a la paraula i les lletres a què el llibre ha donat nom), ens recorda que Capmany, exalumna de l'Institut-Escola de Barcelona (on havia tingut professors de la talla de Carme Serrallonga, Angeleta Ferrer, Ramon Aramon, Ramon Esquerra o el doctor Estalella), fou «una escriptora moderna, una dona de teatre atrevida, una professora generosa, una dona lluitadora pels drets de totes aquelles batalles que van merèixer la seva atenció —en especial els drets de les dones—» (Graña 2010: 5-6); i també una autora molt crítica, que en les seves obres narratives, igualment protagonitzades per caràcters femenins, es va rebel·lar contra l'estat de coses imposat per la dictadura, i en especial contra la situació de les dones, sotmeses i menystingudes per una societat masclista fins a l'exacerbació.⁶ Ho féu, sovint, amb una fina ironia, com quan un personatge masculí de la novel·la inspirada en l'experiència docent a Badalona es demana, a propòsit de la seva esposa, «de què li ha de servir la intel·ligència, a una dona?» (Capmany 2010: 64). I és que en aquest relat,

«Capmany retrata la societat franquista dels anys quaranta, i ho fa des d'una mirada de dona que observa i pateix les conseqüències de la pèrdua d'una guerra que ha canviat completament el seu paisatge quotidià, perquè com [...] replicava a la seva mare, ella no havia estat educada per viure en aquella nova societat de valors feixistes, i l'única manera que va trobar per

⁵ Atès que fa tan sols uns mesos ha aparegut una biografia de l'escriptora, escrita pel seu nét (Ainaud 2010), estalvio altres detalls d'una explicació que ja comptava, d'altra banda, amb prou documentació (vegeu Panchón i González-Agàpito 2000, Palau 2004, Nash 2007 i Cortada 2008, entre altres).

⁶ Per a la figura, l'obra, la trajectòria i el compromís de l'escriptora, vegeu, per exemple, a part de Graña 2010, Pons 2000, Amorós 2002, Palau i Martínez 2002, Julià 2007a i Palau 2008.

lluitar contra aquell despropòsit fou la d'escriure per deixar constància del que estava vivint» (Graña 2010: 27).

Formada en la nova escola de l'etapa republicana (un llegat al qual no podia renunciar), durant la postguerra Capmany va testimoniar, en efecte, el que estava vivint, i ho va denunciar amb vehemència mitjançant la literatura (teatre i narrativa, fonamentalment), l'assaig —respecte de la condició femenina, sobretot a *La dona a Catalunya* (1966), *La dona catalana* (1968), *El feminisme a Catalunya* (1973) o *La dona i la Segona República* (1977)—, el memorialisme, etc.; però també mitjançant les conferències, la singularització en el moviment feminista o la participació en la vida política. I les classes. Perquè el seu compromís pedagògic va anar de l'acció i la docència a la literatura i de la literatura a l'acció i la docència, en una doble direcció permanent que, quan va deixar les aules després de vint anys de feina (en la dècada dels seixanta), es va seguir manifestant en la seva activitat pública, literària i d'altres menes:

«si va abandonar la docència no podem dir que hagués deixat de banda la pedagogia, integrada com estava en la seva obra intel·lectual, literària, i, per què no dir-ho, a la seva política adreçada fonamentalment a la difusió de la cultura. La pedagogia de M. Aurèlia Capmany ultrapassa les fronteres de l'ensenyament reglat per convertir-se en màxima de la seva vida i de la seva obra, absolutament plenes de sentit [...] és una dona compromesa amb el poble i amb la cultura, i exercirà aquesta tasca al llarg de tota la seva vida» (Arada 2000: 140-141).

Els records dels companys, amics i alumnes (nois i noies) de l'autora ho ratifiquen. Joan Argenté, un d'ells, ha interpretat d'aquesta manera la seva aparició:

«Havien irromput, a la plegada, una jove mestra excepcional i una jove escriptora de postguerra. O, senzillament, havien fet entrada en el camp dels vençuts uns signes nous de vida i d'esperança: el magisteri de l'escriptora i l'escriptura de la mestra» (Argenté 1991: 21).

Capmany, en les seves lliçons, els feia anar de la teoria a la vida, dels continguts abstractes a l'experiència, «de la filosofia a l'alemany. De l'alemany al

grec, del grec al teatre, del teatre a la literatura, a la coeducació, a la dansa, a la natura, a l'esport, al cinema» (Argenté 1992: 48). Així recordava l'escriptora, a final dels anys setanta, la seva etapa de professora a l'antiga Baetulo romana:

«ells entreveien tots els meus estudis, tota la gran felicitat de la meva escola, una escola on jo havia estat feliç i per això tractava de crear aquesta felicitat al seu entorn, cosa que crec encara que és el gran principi de tota sana pedagogia» (Capmany 1978).

Gran admiradora de Virginia Woolf, Simone de Beauvoir i Betty Friedan, Capmany es va encarregar de difondre l'obra de totes tres a Catalunya per diferents vies i va esdevenir, ella mateixa, un dels referents fonamentals del moviment feminista al nostre país. Pilar Godayol (2007: 17) ho ha explicat així:

«Com a narradora, com a assagista, com a dona de teatre, Capmany sempre va acompanyada de la seva ideologia, i no desaprofita cap ocasió acadèmica, literària, política o social per fer pedagogia provocadora i revolucionària. Capmany és combativa, subjectiva, de pensament lliure, igualitarista. Pugna contra els estereotips malentesos que sovint s'atribueixen al gènere femení, així com contra el feminisme descolorit de la burgesia catalana. Bàsicament les fonts teòriques i vitals que l'alimenten són Virginia Woolf i Simone de Beauvoir, a les quals llegeix amb devoció, hi dialoga constantment i, quan pot, les introdueix en la cultura catalana de maneres diverses: proposant-ne traduccions a algunes editorials, escrivint-ne pròlegs, imitant-les, adaptant-ne conceptes o imatges. Per circumstàncies diverses, no les tradueix mai directament, però, amb una clara voluntat de divulgar-les, es converteix en la seva mitjancera cultural i ideològica a casa nostra, la transmissora de les seves reivindicacions que finalment es converteixen en les nostres reivindicacions».

Amb una militància potser més subtil, Maria Àngels Anglada també va ser, com Capmany, una escriptora compromesa amb el seu gènere i una excel·lent professora de secundària.⁷ I d'adults, en el marc del reciclatge de català per a

⁷ Per al periple vital, intel·lectual i professional de l'autora vigatana, vegeu, entre altres, Heras 2000, Foguet 2003 i Julià 2007b.

mestres i dels cursos que es van fer a partir del final del franquisme. Igual que l'autora de *Betúlia*, «fou una “mestra” en la més àmplia i la més plena accepció del terme, perquè obria horitzons i, fos quin fos el punt de partida, el punt d'arribada, la fita a assolir era sempre la llibertat. La llibertat de les persones, la llibertat dels pobles, la llibertat de les nacions i la llibertat de l'artista» (Heras 2000: 111-112). Sens dubte tothom deu tenir presents títols tan rellevants en aquest sentit com *El violí d'Auschwitz* (1994) o *Quadern d'Aram* (1997). Amb relació específica a la llibertat de les dones, es va dedicar a reivindicar la publicació de les seves obres (des de la revista *Canigó*, en què va escriure entre 1969 i 1983, i amb referència a la poesia, per exemple); a comentar-ne i recuperar-ne la producció, que considerava silenciada (amb les col·laboracions a la mateixa revista, amb l'antologia de poetes gregues *Les germanes de Safo*, de 1983, amb el capítol «Carme Montoriol» al llibre *Literatura de dones: una visió del món*, editat per La Sal el 1988, etc.), i a ressaltar-ne el protagonisme literari (n'és un cas paradigmàtic l'article «Les dones a *L'Odissea*», acollit a la revista *Literatures* el 1997). A banda de donar-los-en, és clar; sobretot en la narrativa: *Les Closes* (1979), la seva primera novel·la (que s'abeura, entre altres fonts literàries, en *Un lloc entre els morts*, de Capmany), ficcionalitza la història de la falsa acusació d'assassinat contra la besàvia del seu marit amb la finalitat que, almenys, «resti en la memòria dels seus descendents» (Foguet 2003: 94); *Sandàlies d'escuma* (1985) recrea la vida d'una suposada poeta hel·lenística; *Artemisia* (1989) ret homenatge a la figura de la dona pintora; el relat «Flors per a Isabel», de *No em dic Laura* (1981), explica la tragèdia d'Isabel Moragues i Canals, forçada i obligada a casar-se amb l'home que l'ha violada i l'ha deixada embarassada a l'edat de dotze anys; «Fanny H.», de *La daurada parmèlia i altres contes* (1991), vindica el valor de la compositora i intèrpret que hi dóna títol, germana de Mendelssohn. Etcètera. Al costat de la defensa de la identitat catalana i de la resistència lingüísticocultural, a més, un dels eixos temàtics del seu periodisme (a *El 9 Nou* entre 1981 i 1998, entre altres plataformes) fou «la reivindicació d'un lloc per a la dona en la cultura» (Foguet 2009: 113).

Aquesta mateixa reivindicació explica una bona part de la trajectòria de les escriptores catalanes dels anys trenta, molt menys difosa que la de les quatre de què acabem de parlar sumàriament. Si, com afirmàvem més amunt, no és estrany que Monserdà, Karr, Capmany i Anglada figurin en dos volums dedicats a la història femenina de la pedagogia en sentit ampli (a la qual es podrien afegir força autores a banda i banda de la cronologia que delimiten, com l'esmentada Josepa Massanès o Montserrat Roig i Maria Mercè Marçal), cal dir que tampoc no sorprèn que hi manqui la baula intermèdia; és a dir, la

generació representada per les dones de lletres de la Catalunya de preguerra, a les quals el trencament que va suposar el resultat de la contesa civil va afectar més (amb poques excepcions) pel que fa al seu posterior (re)coneixement públic. Anomenar Maria Teresa Vernet, Rosa Maria Arquimbau, Carme Montoriol, Anna Murià, Aurora Bertrana o Elvira Augusta Lewi (per anotar tan sols sis de les set principals narradores del moment), sol provocar una reacció de familiaritat que correspon, com a màxim (i amb sort), a un parell o tres. No obstant això, en la dècada que va precedir el final de la guerra aquestes figures eren ben presents en el panorama cultural i es van situar sovint a primera línia d'actualitat a causa tant dels seus llibres com de la seva acció cultural. Aquesta acció s'assentava en una voluntat educativa dirigida de ple, amb el fort impuls de les circumstàncies, a un col·lectiu femení que havia d'assolir, per primera vegada en la història contemporània, la plena ciutadania política. Hereves de Monserdà, de Karr i altres, i precursors de Capmany, Anglada i moltes més, el seu llegat ha quedat diluït per unes raons històriques que, tanmateix, no n'han pogut esborrar les traces (vegeu Real 2006a i 2006b).

Per resseguir aquestes traces, convé remetre a la situació que van haver d'afrontar, ja que, quan avui parlem dels anys vint i trenta, de vegades tendim a una certa mitificació. És veritat que la conjuntura republicana, els efectes de la Primera Guerra Mundial i les transformacions que es produïen des de feia temps (de les quals són signe les trajectòries i el compromís de Monserdà i Karr) van tenir unes conseqüències que van marcar una fita inèdita en la història de la dona a Catalunya. Per això el 6 de març de 1933, en la conferència «Alguns aspectes de l'evolució femenina» (que va tenir lloc en el marc de la celebració del 35è aniversari de l'Escola d'Economia Domèstica de Terrassa), l'escriptor Carles Soldevila, havent assegurat l'acceleració amb què la progressió del col·lectiu s'havia manifestat en els darrers anys, podia afirmar que el «més notable d'aquesta evolució, és l'interès que la dona ha demostrat en adquirir tots aquells coneixements fins fa poc reservats a l'home», i el fet d'haver envaït els més diversos àmbits professionals (per exemple, amb càrrecs inèdits o noves vocacions); la conclusió, a parer seu, era clara: «Tot això indica que hi ha hagut una transformació total en l'educació femenina, i que la dona ha obtingut un triomf absolut en la societat moderna» (*El Dia* 1933).

Cal entendre aquest «triomf absolut», però, en termes relatius. Els fenòmens d'aquesta complexitat no es produeixen en quatre dies, i s'arrossegaven rèmores importants. Com afirmava Anna Murià el 1930, «ens diem moderns [...] però portem encara un feixuc llast de rerassagats [*sic*] en l'evolució moral» (Murià 1930a). La mentalitat predominant, de fet, no va experimentar un canvi profund

i definitiu (algú s'atreveria a declarar el procés completat del tot a principi del segle XXI?). A pesar de la feina feta per les seves predecessores, les escriptores dels anys trenta (que van iniciar el seu períple uns deu anys abans de la conferència de Soldevila), partien d'un punt per il·lustrar el qual es poden citar unes declaracions publicades al *Diari de Sabadell* en l'editorial «La dèria [sic] del feminisme», del 25 de març de 1924, amb motiu de l'increment del nombre d'estudiantes universitàries: «De la vulgaríssima i endarrerida il·lustració que donàvem suara a les noies, *estem passant a la mania de voler-les fer llicenciades i doctores a dotzenes*» (la cursiva és meua). Segons el text, com més culta fos la dona, més bona mare i esposa esdevindria; ara bé, la seva cultura només havia de ser de grau superior excepcionalment, perquè aquesta «moda», d'altra manera, afectaria la formació psicològica i la delicadesa moral de les noies i, el que seria més dolent encara, «mal contribuiríem a fer que les Universitats siguin centres seriosos de investigació [sic] i estudi profund» (*Diari de Sabadell* 1924).⁸ Als antípodes de l'òrbita ideològica dretana del rotatiu del Vallès, des de la republicana *La Campana de Gràcia* i un mes després (l'abril de 1927), Josep del Camp aportava una perspectiva que resultava complementària d'aquesta visió en l'article «Per l'educació de la dona»; convençut que els defectes femenins eren resultat d'una educació deficient, defensava la concessió a les dones dels drets que els corresponien, ja que així «caminarem a passos gegantins a una radical transformació» (i tancava la reflexió amb aquesta frase: «La dona redimida, deslliurará la Humanitat»; Camp 1927: 2).⁹

⁸ Una altra mostra, aquesta del novembre de 1931 (dels temps ja republicans, doncs), es troba a la revista *La Dona Catalana*; sota la capçalera «El bon sentit i la saviesa en la dona», s'hi escrivia: «La millor i més fàcil carrera per [sic] la dona, és, i seguirà éssent-ho [sic] encara per molt de temps, la del matrimoni» (*La Dona Catalana* 1931: 15). Cal dir que al costat d'aquestes posicions retrògrades, les veus més progressistes van fer nombrosos tocs d'atenció per contrarestar un problema que ningú no podia qüestionar. Així, des del mateix *Diari de Sabadell*, el febrer de 1927 l'escriptor Francesc Trabal cominava a generar recursos per dinamitar l'estat vegetatiu, en termes intel·lectuals, i el desempar educatiu general en què vivien les obreres sabadellenques. Segons ell, les treballadores, analfabetes i desconexades del món, no tenien horitzons espirituals perquè res de l'entorn no les estimulava a formar-se; fruit de falles socials successives, la seva pròpia mare les abocava a deixar l'escola elemental, posar-se a treballar i casar-se, amb la qual cosa la cadena no es trencava i no aspiraven a una merescuda superació. Trabal elogiava la feina de les poques institucions que treballaven per modificar aquesta situació (l'Escola de Cosidores, que proporcionava formació laboral i inquietuds culturals a les seves alumnes, i l'Escola del carrer de Gràcia, que donava educació bàsica a les dones humils), alhora que blasmava la vergonya social que representava tot plegat, feia una crida a una croada educativa dedicada a aquestes noies per part de la ciutat (amb la creació de patronats, escoles, casals per a la dona, centres tècnics, biblioteques, cursos...) i s'oferia a participar-hi directament (Trabal 1927).

⁹ Per Internet circula un contracte de 1923 que les aspirants a mestres de Castella-la Manxa havien de signar, i que inclou, entre els compromisos de la docent, un reguitzell de requisits que exposen la realitat de la situació (vegeu <www.mercaconsult.com/.../Contrato-para-maestras-1923> (2 d'agost de 2010)); no n'he pogut comprovar l'autenticitat, però pels continguts és indubtable que podria ser un document històric.

La necessitat de millorar la formació del sector (i tant en els estrats obrer i camperol com en el burgès) és una constatació recurrent a la premsa dels anys vint. No obstant això, els testimonis documentals evidencien que es tractava d'un tema conflictiu a causa de les múltiples i diverses implicacions econòmiques, socials i polítiques que tenia. Ho exposen, entre molts altres, aquests mots de Carles Capdevila, publicats l'agost de 1928 a propòsit del que anomenava, precisament, «El problema de l'educació femenina»:

«Una de les qüestions més complexes del món modern és la de l'educació de la dona; les dificultats del problema han augmentat i augmenten proporcionalment amb el progrés material i amb l'evolució dels costums socials. A Europa, especialment en els països anglo-saxons, aquestes qüestions fan parlar i escriure molt en tots sentits; són el cavall de batalla dels feministes de tots els camps i els polítics han de dedicar-li poca o molta atenció, si us plau per força. És cert que aquí no tenim el perill de les *flappers*, encara; però [...] evidentment som tributaris dels corrents generals [...]. [L]a tendència moderna és preparar la dona perquè pugui defensar-se de la solteria perpètua que l'amenaça. La invasió de les esferes d'activitats confiades tradicionalment a l'home, per la dona, és una conseqüència d'aquesta visió falsa, com ho és en gran part l'increment del feminisme. [...] [Però] la complexitat de la vida moderna no ha modificat el fet que la funció primària de l'home és crear aliments i riqueses per a la comunitat, mentre que la de la dona és infantar i criar els fills [...]. El resultat d'haver volgut desconèixer aquesta distinció, ha estat deixar milions d'homes sense feina i milions de dones sense fills» (Capdevila 1928).¹⁰

Capdevila explicitava la impossibilitat de tornar a l'educació tradicional, estrictament domèstica, però també assegurava la urgència de resoldre la qüestió i les seves derivacions. En això tothom hi estava d'acord, per bé que des de comprensions sovint molt diferents, fruit de les més variades posicions ideo-

¹⁰ Amb «el perill de les *flappers*», Capdevila «es referia al sector de les dones modernes angleses d'entre vint-i-un i trenta anys que, segons els seus detractors, es caracteritzaven per la superficialitat, la ignorància i el radicalisme i prioritzaven la inserció laboral i la independència personal per damunt de qualsevol altra cosa, i que, entre el març de 1927 i l'estiu de 1928, van esdevenir un dels elements essencials en la forta polèmica de l'extensió del sufragi femení que va tenir lloc a la Gran Bretanya. [...] Cal tenir en compte, al marge del comentari de Capdevila, que la figura no era privativa de la societat britànica; als Estats Units, per exemple, es va convertir en un dels símbols dels nous temps» (Real 2006a: 228, nota 639).

lògiques. No ens detindrem pas a comentar-les, però sí que ens aturarem un moment en algunes veus que van relacionar directament la formació femenina amb la lectura (en positiu o en negatiu) i amb les seves agents productives, ja que dibuixen les coordenades en què s'explica l'actuació de les escriptores. Vet aquí una referència especialment interessant de Josep del Camp en relació amb el nivell cultural de l'anomenat *sexe feble*:

«De llegir, ni cal parlar-ne. Són una minoria molt reduïda les que es dediquen a activitat tan ennoblidora. Algunes llegeixen novel·les de cinema, d'aventures i de conquestes, que els fan més mal que una pedregada. En canvi, ignoren els noms de Concepció Arenal, Roser d'Acuña, Berta de Sutner, Caterina Albert i altres que amb les seves ensenyances de moral i cultura les redreçarien i deslliurarien del jou d'ignorància i superstició que les oprimeix» (Camp 1927).

Cinc anys més tard (el juliol de 1932), un col·laborador del diari *La Nau* es feia ressò de l'eficàcia de la participació femenina en la vida pública per resoldre problemes socials. Respecte de casa nostra, aquesta era la seva opinió sobre la funció de la literatura d'autora des d'aquest punt de vista:

«La dona a Catalunya ocupa un lloc ric de possibilitats en la literatura. L'arribada de la dona a la literatura catalana, té importància per diferents motius. La dona, cal que estigui educada per una altra dona. [...] La dona no pot ésser barrejada amb l'home més que en molt pocs actes de la vida. En matèria d'educació, repeteixo, cal que les dones s'entenguin entre elles mateixes; si no d'una manera absoluta, en quasi tots els casos. Per aquesta raó, les dones catalanes, en les escriptores de la seva raça troben les rectores de llur vida particular i pública» (Pujades 1932).

La direcció educativa a què es referia el periodista remet indubtablement, en el panorama de la cultura catalana de principi dels trenta, al gènere novel·lístic. La història es remunta a mitjan dècada dels vint i és ben polièdrica.¹¹ El cas és, dit de pressa, que una sèrie d'autores de relleu, conscients del pes de la seva influència en les lectores, es van posar a escriure novel·les d'una deter-

¹¹ No la relataré amb detall, doncs; entre altres raons, perquè ja ho he fet en diverses publicacions (essencialment, a Real 2006a i 2006b).

minada mena a fi de contribuir a la formació d'un públic amb preferències (induïdes o originals, tant és) molt limitades en termes de qualitat. I editorials com Proa o la Llibreria Catalònia es van apressar a publicar-los-les, perquè la intel·lectualitat interessada a normalitzar la cultura catalana (femenina i masculina) no solament no hi tenia res a perdre, sinó que hi podia guanyar molt. Entre altres coses, perquè les dones havien esdevingut un dels grups fonamentals del públic, a casa nostra i arreu. Com afirmava Carles Soldevila el març de 1928 a *La Revista de Catalunya*, «l'ingrés d'una enorme massa femenina en el nombre de gents que formen opinió i que la diuen, fa el seu pes. En molts països, les dones han passat d'ésser analfabetes a ésser gairebé les úniques lectores» (Soldevila 1928a: 250). El problema, insistim-hi, era la mena de llibres que triaven:

«Avui els nostres joves es basteixen una cultura a base de futbol, les nostres noies es fan una cultura a base de novel·les. [...]

I menys mal si les nostres noies llegissin novel·les literàriament i moralment bones; no, rés d'això. Llegeixen novel·les de biblioteques “rosa” i “mi hija” i “azul”; novel·les literàriament pèssimes d'autors que n'escruien tres per setmana[,] que roben, i encara amb mala traça, arguments i personatges d'altres temps, o bé són pèssimes traduccions de novel·les mitjanes, coses, totes plegades, que no tenen suc ni brúc, ni un sol caire per on poder-se aguantar. Moralment, jo no diré que siguin immorals en el sentit estricte de la paraula, no[,] allà no hi passa res que sigui immoral, tot va bé, massa bé. Al primer capítol coneixeu l'heroïna (invariablement és bellíssima, sense ni una tara física)[,] una noia de vint anys que té totes les qualitats, totes les virtuts; al segon capítol apareix “ell”, és un xicot ben plantat, elegant, esportman, però ai las! un “calavera”; al tercer capítol ell coneix a ella i canvia de vida d'una manera repentina quedant bé per a tota la vida; al quart capítol es casen; a l'epíleg surten rodejats de fills i han fundat un hospital. Totes aquestes coses són molt boniques, però gairebé sempre tan apartades de la realitat que les pobres llegidores arriben a crear-se un món fals, fals a tot ésser-ho, i es pensen que viuen en ell i es passen la vida talment creient se heroïnes de novel·la i després quan es troben de cara a la realitat[,] com no tot els hi surt com a les novel·les[,] no saben fer altra cosa que creure's desgraciades i donar-se cops de cap a la paret; coses que per cert no deixen de ser immorals» (Moragues 1924).

Ara bé, el fet que llegissin ni que fos això, segons va explicar Soldevila mateix al llibre *Què cal llegir?*, podia fer concebre esperances:

«És sabut que les noies, sobretot en els nostres climes, són lectores molt més voraces que els nois, generalment absorbits per les fulles esportives. Ara com ara, el delit d'elles, almenys aparentment, s'acontenta amb les sèries de Josep M.ª Folch i Torres, amb els fulletons dels periòdics de modes i amb les fadors de la “Bibliothèque de ma fille”. No és fàcil que aquesta tímidesa duri sempre; l'evolució dels costums, l'elevació del nivell econòmic, l'entrenament, és probable que produeixin els mateixos fenòmens que han produït a França, on les dependents i mecanògrafes llegeixen Morand, Mauriac i fins Dekobra, i a Itàlia, on fins fa poc devoraven Guido da Verona» (Soldevila 1928b).

És a dir, que el que s'esperava era que les lectores catalanes milloressin els seus gustos i les seves qualitats com a consumidores de literatura. Calia ajudar-les, però. I en aquest procés, ningú no dubtava que les escriptores, figures públiques de referència, hi tenien força a dir. Així ho indicava el cas de Maria Teresa Vernet, la poeta i narradora que havia iniciat la seva trajectòria com a novel·lista el 1926 amb diversos títols que, mitjançant unes determinades protagonistes i les seves contraparts, aportaven uns clars models a seguir —*Maria Dolors* (1926), *Amor silenciosa* (1927), *Eulàlia* (1928), *El camí repès* (1930), *El perill* (1930) i *Presó oberta* (1931).¹² Ella havia demostrat amb escriure

¹² *Maria Dolors* és la història protagonitzada per una jove de quinze anys que viu a Barcelona amb la seva mare i experimenta el primer amor amb Eugeni, un estudiant de medicina que marxa a Madrid per fer el doctorat, es casa amb una altra i li trenca el cor; al cap de deu anys, Maria Dolors (tota serenitat a causa del desengany i allunyada de la passió adolescent, que estudia Filosofia i Lletres i passa moltes tardes de les vacances en els locals de l'editorial d'un oncle seu) es fa amiga de l'escriptor i advocat Carles Espuy; ell se n'enamora, però ella, escamada com està, no li pot correspondre; no obstant això, s'hi casa per no estar sola després de la mort de la seva mare (només té una germana, amb qui no s'entén perquè només aprecia els luxes materials); ara, li posa per condició que el matrimoni no es consumi. Al cap d'un temps, però, Carles fa un viatge, Maria Dolors descobreix que l'estima amb un sentiment molt diferent del dels seus quinze anys i, quan ell torna, esdevenen molt feliços; especialment amb l'anunci d'un fill.

Amor silenciosa narra l'amor de Remei, una jove barcelonina de vint anys promesa amb Rafel, pel marit de la seva cosina Lluïsa (Joan), al mas dels quals passa un estiu per recuperar-se d'una malaltia. Decidida a no deixar-se endur per aquest amor impossible, simultàniament Remei es rebel·la contra la renúncia a una comunitat espiritual que Joan no té amb Lluïsa i ella no té amb Rafel. Però Joan mor ofegat i aleshores ella comprèn que el seu amor era massa noble i espiritual, massa profund i real, per ser rebaixat a la traïció carnal, de manera que els designis divins han fet que les seves ànimes puguin romandre pures.

Eulàlia és la història dels amors d'una jove d'un poble del Camp de Tarragona amb Emili, l'hereu Punsoda; la diferència social entre els dos protagonistes i el parricidi comès pel germà d'ella —que, després

l'atracció que les autores despertaven en el públic femení i, doncs, les possibilitats correlatives de la seva educació per via literària. Amb un compromís clar en aquest sentit, se li van afegir aviat la reconeguda traductora i dramaturga Carme Montoriol, amb *Teresa o la vida amorosa d'una dona* (1932); l'aleshores periodista i propagandista política Anna Murià, amb *Joana Mas* (1933), i la poeta, contista i publicista Rosa M. Arquimbau, amb *Al marge* (1933) i *Història d'una noia i vint braçalets* (1934).¹³ Abans de l'esclat de la guerra, Vernet

de matar el pare, mor negat— provoca l'oposició de Rosa, mare del noi. Les dificultats no aturen la parella: fugen a Barcelona i es casen al cap d'un temps; els remordiments i la pobresa en què es veuen obligats a viure, tanmateix, enterboleixen la relació; no obstant això, l'amor acaba triomfant i dóna fruit en un embaràs.

El camí reprès, situat a Barcelona, al Camp de Tarragona i a París, narra la infantesa de Cecília Gibernat i la seva relació d'adolescent amb Manuel, una promesa musical; la ruptura provocada pel descobriment teòric del sexe porta la protagonista a una existència buida que només una altra relació resol temporalment. Quan Màrius, amb qui esperava casar-se, intenta forçar-la, Cecília sofreix un desengany traumàtic; resignada a quedar-se sola, el retrobament posterior amb Manuel acaba amb la represa del primer amor (l'autèntic) i amb la promesa d'un futur feliç.

A la narració que dóna nom a *El perill*, Isabel Domènec, després de tenir relacions sexuals amb Claudi, un company d'universitat, no accepta casar-se amb ell perquè no l'estima, i tria la vida intel·lectual, tot i tenir plena consciència de les implicacions de la seva «caiguda», perquè, tot i ser conscient de les conseqüències, prefereix renunciar a la sortida que la societat li ofereix —el casament sense amor— que perdre la seva independència i la seva llibertat.

Presó oberta se centra en Marcel·lina, una noieta de dinou anys que viu sota la tirania del seu pare, festeja amb Andreu i, sobretot, es retroba amb la seva mare, que la va abandonar de petita per fugir amb un home a qui estimava; indignat amb ella, el marit féu creure que era morta a la seva filla, sotmesa des d'aleshores a una vida miserable i estricta fins que la mare torna per demanar-li perdó; les trobades se succeeixen fins que el pare ho descobreix, s'enfronta a la seva filla i té un atac; amb l'ajut d'Andreu i de la seva germana, Marcel·lina supera la crisi i entreuu una possibilitat de resoldre les coses; però com que el seu pare rebutja la reconciliació, quan s'ha recuperat la noia l'abandona per anar-se'n amb la mare. Aquesta, que l'estima de debò, ha marxat per evitar que abandoni el seu pare, però assegurant-li que, a diferència de l'altra vegada, tornarà.

¹³ *Teresa o la vida amorosa d'una dona* relata el seguit de decepcions de la seva protagonista, causades per un marit infidel que té dos fills amb una dona de mala vida; incapaç de disculpar-lo dues vegades, i objecte de desig per part dels homes de la família que l'acull (la de la seva cunyada), Teresa es troba sola, busca feina, es col·loca i s'instal·la en un pis de lloguer gràcies a Marcel·la, una jove modista amiga seva. Durant el viatge a París que faran totes dues en companyia de Carles, germà de la noia, aquest i la protagonista s'enamoren; però el marit mor i ella es fa càrrec dels seus dos fills, perquè sent que és la seva responsabilitat; encara que això exclou la possibilitat de l'amor amb Carles, Teresa serà feliç d'haver pres aquesta decisió.

Joana Mas és la història del personatge homònim des que entra en l'adolescència fins que madura definitivament en sentir-se mare; casada amb un home més gran que ella, Joana es relaciona en especial amb una excompanya de pensionat (Lola Prats, soltera i «liberal»), que contrapunta la seva figura.

Al marge explica la vida amorosa de Berta Marquet des que és una adolescent fins que és una dona de vint-i-quatre i vint-i-cinc anys, tot potenciant les dimensions social i sexual de la seva existència. *Història d'una noia i vint braçalets*, al seu torn, relata les peripècies de Cristina, una jove nascuda el 1912 en un poble del pla de Bages, des que es trasllada a Barcelona als divuit anys per aprendre les darreres tendències de l'ofici de perruquera fins que es troba asseguda en una terrassa d'un cafè de la plaça de Catalunya el juliol

havia d'editar, encara, *Final i preludi* (1933) i *Les algues roges* (1934).¹⁴ Totes van escriure aquestes novel·les, a banda dels seus interessos literaris concrets, perquè, com Domènec Guansé, creien que «els llibres de literatura són, no solament una diversió immediata, sinó un mitjà d'enriquir la intel·ligència, de descobrir molts aspectes interessants de la vida i de fer-la esdevenir més intensa, més plena de sentit i més amable» (Guansé 1928). A més, a Catalunya hi havia una altra qüestió important en aquest sentit:

«Pel que fa a la producció literària, és evident que avui si el lector no troba tota mena de lectures, si, millor dit, no troba les que escauen al seu gust o al seu temperament, recorrerà, sense pensar-s'ho, a un altre idioma. [...] Cal pensar [...] que estem flanquejats per literatures forasteres. Si als francesos, per exemple, els caigués una plaga de Dekobras en anglès, disposats a explotar la ingenuïtat o la sensualitat del seu públic, cuitarien a combatre'ls acarnissadament, tot deixant en pau el seu Dekobra indígena. És a dir, obrarien d'una manera totalment oposada del que ho fem a Catalunya. Ací contemplem amb indiferència com la més baixa literatura forastera es filtra entre nosaltres, i inunda els quioscos de diaris i les barraques de teatres i cinemes. En canvi exigim que tots els nostres escriptors siguin o vulguin ésser transcendents, importants i carregats d'ambicions genials. Això té la seva gravetat, perquè si és cert que hi ha persones que [provenen?] d'una iniciació literària perfectament orientada, són molts els qui han començat a apassionar-se per la lectura amb llibres d'imaginació més o menys frívols. Altrament, encara que fos cert que totes aquestes frivolitats literàries no fessin sinó pervertir la sensibilitat i el gust, si és cert que no

de 1934, dos dies abans de casar-se. Lluny d'anar a viure a casa d'una parenta de Sants i buscar feina, com li diuen els seus pares, només arribar a la ciutat la noia s'acull als oferiments d'un senyor, que la instal·la en un *dancing* del carrer Muntaner; el braçlet que l'home li regala marca l'inici d'un seguit de relacions amb l'element masculí, del qual la rebatejada Cri-Cri (un viu retrat de la innocència) s'aprofita a conveniència, en una acumulació de polseres que arriba a la vintena i que únicament deixa d'augmentar quan decideix casar-se amb Epifani de Peralta (un ximple a qui enganya ridículament).

¹⁴ Final i preludi desclou una trama construïda sobre dues línies argumentals relacionades: el robatori de trenta mil pessetes al despatx on treballa l'advocat Raimond Vilella i la seva ruptura amb Agnès, la promesa; la culpabilització del caixer, convertit en cap de turc pel director a fi d'evitar el descobriment de l'autèntic lladre (el seu fill), provoca la indignació de Raimond, que no ho accepta, discuteix amb Agnès per aquest motiu i, a pesar de l'atracció física que sent per ella, hi acaba trencant. A *Les algues roges*, finalment, retrobem Isabel Domènec, que s'ocupa de la seva amiga Marina, a qui intenta conduir pel camí de la dignitat personal després que s'hagi intentat suïcidar a causa d'un desengany amorós; les trajectòries sentimentals de cadascuna i les diferents actituds que prenen, tot i estar agermanades per un temperament passional, constitueixen l'eix de la novel·la.

servissin sinó per a explotar la innocència del públic més ingenu, valdria més, mal per mal, que els explotadors fóssim nosaltres» (Guansé 1936).

Anna Murià fou una de les narradores del període que, a més d'explicitar ben sovint la seva inquietud per l'educació femenina, va dirigir la seva activitat cultural envers la potenciació i l'orientació lectora de les dones; per exemple, des de la revista *La Dona Catalana* (vegeu, entre altres, Murià 1928, 1930b, 1930c i 1930d). De fet, va insistir molt en els beneficis que llegissin (i de tot), però també en la necessitat que comptessin amb un guiatge formatiu que les ajudés a adquirir criteris sòlids de selecció i valoració tant dels continguts com de la formalització literària (és a dir, un guiatge que les ajudés a aprendre a llegir de debò). L'autora, a més, va propugnar obertament la lectura de novel·les, objecte de consum destacat del públic femení, com a canal educatiu d'aquest.¹⁵ La convicció subjacent resulta clara: aquesta mena de llibres podien instruir, indubtablement, les dones; almenys, en certa manera.

Que això era així té els seus testimonis en les obres mateixes que les escriptores van produir. *Teresa o la vida amorosa d'una dona*, de Montoriol, i *Les algues roges*, de Vernet, contenen fragments especialment representatius de la influència benefactora que unes novel·les moralment i literàriament òptimes (de qualitat tant en la forma com en el fons) podien exercir en les catalanes. En la primera, quan la protagonista acaba vivint sola i treballant per mantenir-se, estabilitzada la seva nova situació, trobem aquesta escena:

«Teresa ha llogat un piano. Ara ja es pot permetre aquest luxe, com també l'adquisició d'algun llibre, de tant en tant. Hi és molt prudent, amb tot, i, abans de comprar-los, procura tenir la seguretat de trobar-hi un plaer, o, almenys, un interès de noble inquietud intel·lectual. Sap el que costen de guanyar, els diners, i no pot ni vol malversar-los.

Havent sopat, s'asseu a llegir sota el pàmpol abaixat de la seva màquina, i, encara que l'acció del llibre l'apassioni, quan és l'hora d'acotxar-se, plega. Ha d'alçar-se de matí, i troba, de més a més, un estrany plaer en aquella suspensió de l'esperit.

Potser que l'endemà, mentre cusi, en lloc de rumiar la pròpia història (cosa que fa ben sovint ara que coneix, a fons, l'ofici, i que no necessita fixar

¹⁵ Dues conferències seves destaquen en aquest sentit: «La festa del llibre i de les roses» (24-IV-1931) i «Les novel·les» (4-V-1931), resumides a Murià 1931a i 1931b.

l'atenció, com en un començament), els personatges ficticis de la novel·la l'arrossegaran, lluny, i la faran giravoltar en un món desconegut, i li infondran llurs anhels i llurs ànsies, i oblidarà...» (Montoriol 1932: 142-143).

En l'obra de Vernet, la noia instruïda que es dedica a la investigació es cuida de la seva amiga Marina (una jove d'extracció social baixa que sempre ha viscut dels homes) i intenta ajudar-la a superar un desengany amorós al mateix temps que fer-li deixar el costum de beure i renegar —que la «reeducar», doncs: aquest és el seu mitjà d'ajudar-la més enllà del desengany concret—, empra un recurs per aconseguir-ho que està lluny dels «sermons» o dels consells. Es tracta de la literatura, per uns motius que el text fa explícits i que il·luminen la funcionalitat de les novel·les de l'autora i de les seves companyes de generació:

«Havent descobert que [Marina] era més accessible a la influència de les lectures que no als mots parlats, li dugué llibres, novel·les, viatges, poesia heroica, matèria de sana alegria per al seu esperit que en l'oci es devorava a ell mateix. Marina servava la mena de candorositat dels analfabets —ella ho era, pràcticament— que els fa revestir de meravellosa autoritat la lletra d'impremta» (Vernet 1934: 128).

Fixem-nos que en tots dos casos les protagonistes (Teresa i Isabel) són dones cultes i econòmicament independents que recorren als llibres com a nutrició espiritual i que hi troben, a banda de plaer, tant alegria per a l'ànima com aliment intel·lectual; és a dir, estímul vital i, diguem-ne, formació continuada. A la novel·la de Vernet, a més, es constata obertament el poder de la lletra escrita damunt les persones analfabetes o de poca cultura i, en correlació, l'efectivitat educativa de la literatura.

El fet que les novel·les de Montoriol i de Vernet, però també d'Anna Murià i Rosa M. Arquimbau, estiguin protagonitzades per dones que responen a la realitat de la condició femenina dels anys vint i trenta (amb els seus problemes i preocupacions) i plantegin les seves disjuntives vitals essencials (fonamentalment amb referència a la relació amb els homes), indica una intenció fefaent, per part de les seves autores, de tocar literàriament les qüestions que, portades pels vents de la contemporaneïtat, havien d'encarar les catalanes del moment. Fer-ho mitjançant uns productes dignes suposava respondre a les seves inquietuds al mateix temps que se n'incrementaven les capacitats lectores i, doncs,

s'avançava en les seves possibilitats com a subjectes culturals cada vegada més preparats.

Per assolir això mateix, les autores dels anys trenta també van dur a terme moltes altres iniciatives fora de la creació narrativa. El periodisme, les conferències i l'articulació d'una xarxa institucional de signe modern (que es fes ressò dels canvis i les noves necessitats de la condició femenina de la Catalunya de preguerra) evidencien la dimensió sociopolítica d'un compromís que, tot i ser de base cultural, no podia limitar-se a l'esfera literària si volia arribar als seus objectius. I és que, com va afirmar Anna Murià, calia que les escriptores actuessin en tots els àmbits possibles per l'«*educació de la dona moderna*, per tal que aquesta sàpiga viure dignament la vida dels nostres temps i per tal que, millorant ella, millori la societat en general» (Murià 1931c). Igual que ja feien algunes (Murià ho exemplificava amb Montoriol i Vernet), es tractava que ajuntessin

«sàviament llur activitat purament intel·lectual amb una altra activitat de portes enfora, dedicada als consemblants, d'organització i de vida social, on tant es necessiten les intel·ligències cultivades i de la qual els intel·lectuals purs són tan propensos a fugir-ne. Per això trobem més meritori l'esforç dels que ho fan, majorment dels que es lliuren a obres populars, perquè reconeixem el sacrifici que els costa deixar llur recés d'estudi, de treball abstracte, de pensament i d'inspiració, per a esbandir l'esperit enmig de la multitud.

[...] Carme Montoriol [...] lluita pel millorament de la dona des del seu lloc de presidenta de Lyceum Club, i Maria Teresa Vernet [...] treballa, com a presidenta del Departament d'Actuació Social del Club Femení i d'Esports, per a enlairar les joventuts femenines al nivell que requereix el progrés de la humanitat» (Murià 1932).

D'aquesta manera, al costat de la nova novel·lística d'autora trobem les seves artífexs, juntament amb moltes altres intel·lectuals (de vegades dedicades a altres gèneres, com la poesia, la prosa, la literatura infantil, la traducció, etc.), escrivint en publicacions periòdiques o signant seccions fixes de diaris, setmanaris i revistes; parlant en palestres públiques de caràcter cultural, social i polític, i creant associacions i entitats —o participant-hi— d'índole diversa destinades a procurar una educació integral a les dones del país, a ajudar-les a reflexionar sobre els seus deures i els seus drets, sobre el seu paper en la societat i sobre les possibilitats i les opcions que tenien a l'abast. Explicar-ho

amb deteniment requeriria un espai i un temps de què no disposem. Però podem comentar-ne alguns exemples il·lustratius. N'he triat quatre: Maria Perpinyà, Maria Teresa Vernet, Anna Murià i Llucietà Canyà. I les he triades a elles perquè, al marge de correspondre a la xifra de les escriptores anteriors i posteriors de què hem parlat per començar, constitueixen casos prou diferents des del punt de vista ideològic, professional i personal (dels plantejaments, les trajectòries, la producció i les prioritats), per la qual cosa aporten una visió, si no de conjunt, almenys variada i, per tant, més completa; sense comptar que dues procedien de les terres gironines i que totes quatre permeten parlar d'una de les entitats més significatives que les intel·lectuals catalanes de preguerra van crear: el Club Femení i d'Esports de Barcelona.

L'escriptora, periodista i traductora Maria Perpinyà i Sais (Verges 1901 - Banyoles 1994), molt desconeguda avui fora de l'entorn on va néixer,¹⁶ es va donar a conèixer a partir de 1928 amb la publicació de poesies a la premsa i fou membre d'Acció Femenina, de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, de la Secció Femenina d'Unió Democràtica de Catalunya i de l'equip directiu del Centre Moral del Poble Nou, a banda de signar el manifest femení proamnistia pels presos del Garraf (1930) o participar puntualment en les activitats de centres diversos. Autora d'*El follet sentimental* (un recull de contes infantils, el 1930), de dues traduccions del francès (*Remordiment*, de Jeanne de Coulomb, i *Les aventures de Polzet*, de Claude Roen, ambdues el 1930) i, pel que fa a la lírica, de *Poemes* (1931) i *Terra de vent* (1936), va col·laborar en nombroses revistes i diaris (*D'Ací i d'Allà*, *Ciutat*, *La Nau*, *Esplai*, *Llegiu-me*, *Joia*, *La Revista*, *El Dia* de Terrassa, *La Nova Revista*, *La Veu de Catalunya*, *Revista d'Olot*, *Diari de Mataró*, *L'Avi Munné* de Sant Feliu de Guíxols, *Aires de la Conca* de Montblanc, *La Riuada* de Móra d'Ebre, etc.). Convé consignar, en especial, que fou redactora del diari catòlic *El Matí* des de l'inici, el 1929, perquè va escriure moltíssim tant al rotatiu com a *Esplai*, que n'era suplement: més de tres centenars de textos entre poemes i relats propis o traduïts, ressenyes literàries i articles sobre qüestions femenines, sobretot, o de temàtica diversa, com ara d'actualitat (de fet, fou la responsable de diverses seccions que el diari destinava a les dones —«Novetats i modes», per exemple—; i, convençuda de la seva importància per al futur de la societat, també hi va dirigir la «Pàgina dels infants»). El discurs de Perpinyà, assentat

¹⁶ Només em consta, pel que fa a la bibliografia sobre ella, Payeró 2004, per bé que l'edició recent d'*Antologia de poemes* (2009) ha suscitat notícies diverses i una certa proliferació d'informació a la premsa i a Internet. Tota la informació que segueix és extreta de Real 2006a.

en el catolicisme i el catalanisme, s'orientava a defensar els valors religiosos i la família com a eix principal de la vida social, però l'autora no va renunciar a acarar cap dels reptes que la modernitat plantejava a les dones. Pel que fa a les conferències, es poden anotar les que va fer sobre feminisme (15-II-1930, Orientació Catòlica per a Senyorettes Oficinistes), «L'espiritualitat en la dona» (23-IV-1930, Círcol Catòlic de Gràcia), la dona moderna (1-III-1931, Terrassa, amb motiu de la fundació de l'Associació de Noies Oficinistes), l'elegància (estiu de 1931, Associació de Cultura de la Dona Reusenca) o la història del moviment feminista (23-XI-1931, Ateneu Barcelonès), justament dins del Cicle de Conferències d'Orientació Social Femenina del Club Femení i d'Esports.

El Club Femení i d'Esports de Barcelona s'havia creat la tardor de 1928 i va encapçalar la llista d'entitats femenines modernes estructurades en els anys vint i trenta al nostre país. Es tractava del primer centre esportiu català (i espanyol) únicament per a dones, però no apostava solament per les pràctiques físiques, sinó per una educació integral (corporal i intel·lectual). Se situava, a més, lluny de l'elitisme característic de moltes associacions esportives, ja que s'adreçava a les dones de tots els estrats socials per contribuir a convertir-les en persones sanes, cultes i, en definitiva, preparades a tots els nivells; a banda de proporcionar-los un espai espiritualment beneficiós. Així, va oferir activitats esportives i cursos, conferències, visites, etc. i va esdevenir una plataforma d'actuació cultural ocasional per a escriptores com Maria Perpinyà. Més important encara, es va convertir en un mitjà d'acció formativa del col·lectiu femení de mans d'Enriqueta Sèculi i Bastida (una de les seves fundadores, professora de l'Acadèmia Miralles de Sabadell, de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona i de la Federació Sindical d'Obreres, membre de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana i de la Secció Femenina de Palestra, cofundadora del Lyceum Club de Barcelona i integrant de la Lliga Femenina Catalana per la Pau i la Llibertat i del Front Únic Femení Esquerrista de Catalunya); i, entre 1931 i 1934, també de mans d'Anna Murià i Maria Teresa Vernet.¹⁷

Vernet (Barcelona 1907-1974), que, centrada com estava en la literatura, no es va prodigar tan com algunes companyes seves en el camp de l'acció sociocultural (tan sols consten la seva vinculació al Foment de la Sardana de Barcelona i a l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana), va fer un pas

¹⁷ Trobareu una explicació molt més minuciosa de tot plegat a Real 1998.

significatiu entre 1931 i 1934. Per dir-ho col·loquialment, es va «arremangar» i es va posar a treballar, en el marc de l'entitat, per refermar-hi el pes de la cultura estricta i estimular-hi les activitats culturals i literàries des de la presidència del Departament d'Actuació Social. Per exemple, mitjançant l'organització de cursos, conferències i vetllades culturals; les lectures comentades de clàssics universals; els actes musicals; la renovació del butlletí que publicava el Club —el qual va incorporar, entre altres, una secció de poesia catalana—, o la reorganització de la seva biblioteca; i també exercint de jurat i modificant les bases del Concurs Literari Femení que s'hi convocava anualment, segons va explicar ella mateixa amb l'objectiu de «fomentar el delit d'escriure —d'escriure bé— en les dones d'una cultura mitjana que són moltes a casa nostra» (Vernet 1932). Vernet, de fet, es va convertir en el pont més sòlid de l'entitat amb el món literariocultural. El Femení, al seu torn, va constituir el seu espai més important de compromís públic. No és pas per casualitat que fos precisament per al centre que Vernet va fer puntualment de mestra (hi va impartir un curs de català entre el gener i el febrer de 1933, obert a les no associades); i que va pronunciar la seva única conferència («L'egoisme i les dones», 20-XI-1931), en què exposava el convenciment que la va portar a vincular-se al Club: només la formació podia contrarestar la manca secular de cultura de la dona i la miofia espiritual que se'n derivava, i això era essencial tant per al col·lectiu femení en si com per a la societat en general.¹⁸

Anna Murià (Barcelona 1904 - Terrassa 2002), molt més compromesa socialment i políticament, havia estat la responsable directa de l'entrada de Vernet al Club, ja que la va convèncer de les possibilitats d'incidència reals del centre en l'educació de les dones. Esdevinguda secretària de l'entitat el gener de 1931, se'n va convertir en portaveu oficial, va ocupar-se de l'esfera no esportiva tot reconduint-la i reformant-la i hi va introduir-hi una dimensió literària inèdita: des de la Comissió de Cultura (juntament amb Antònia Trepapat, Montserrat Ribalta, Francesca Serrado i altres), va organitzar el Concurs Literari Femení, va reclutar autores del prestigi de Carme Montoriol i Aurora Bertrana (cofundadores del Lyceum Club de Barcelona el 1931 i també protagonistes destacades del periodisme i les conferències femenines) perquè hi fessin de jurat, va dirigir el butlletí del centre, hi va publicar articles programàtics al costat de textos creatius (de literatura infantil) i en va fer augmentar els continguts literaris, va programar diversos cursos i cicles de conferències

¹⁸ Per a l'obra i la trajectòria d'aquesta escriptora, pràcticament oblidada fins als anys vuitanta, i més estudiada darrerament, vegeu Real 2009.

(entre altres, dos de tan significatius com el Curset d'Orientació de la Secció de Biblioteca i el Cicle de Conferències d'Orientació Social Femenina), etc. Quan Vernet es va incorporar a l'entitat i va reforçar la tasca que ella hi havia desenvolupat, Murià va col·laborar amb l'autora de *Maria Dolors* per consolidar la cultura estricta d'un Club que, així, va esdevenir molt més que la primera entitat exclusivament femenina dedicada als esports al nostre país.

Paral·lelament, Murià va exercir el periodisme i va actuar en altres espais en relació amb el seu feminisme i la seva militància política esquerrana. *La Nau* la va «fitxar» com a responsable de la secció «La Llar i la Societat» (1930-1931) i *La Rambla*, de «L'esport i la dona» (1934-1935); *L'Opinió* i *Bondat-Bonté* (portaveu de la Unió Femenina Franco-Catalana) també la van tenir entre les seves col·laboradores (1931-1934), sempre amb referència a les qüestions femenines. La seva activitat com a conferenciant en el mateix sentit fou considerable. A més dels seus parlaments per al Club Femení i d'Esports («La festa del llibre i de les roses», 24-IV-1931; «Les novel·les», 4-V-1931, i una conferència de divulgació de l'Estatut, 31-VII-1931) o dels que s'hi relacionaven (com el de divulgació esportiva i cultural que féu dins del cicle organitzat pel Club Natació Ploms de Reus el 1932), es poden esmentar «Consideracions entorn del vot femení» (6-XI-1931, Ateneu Gracienc d'Acció Catalana), «L'educació política de la dona» (25-II-1932, Centre de Lleida i les comarques de Barcelona), «L'actuació de la dona en la política» (20-III-1932, Centre Republicà d'Acció Catalana de Reus), «El republicanisme de les dones catalanes» (2-VII-1932, per al Partit Catalanista Republicà, a la seu d'Acció Catalana de la Barceloneta, a Barcelona), «La incorporació de la dona a la política» (12-VII-1932, per al Partit Catalanista Republicà, al Centre Catalanista Republicà del Poble Nou de Barcelona), «Orientació social de la dona» (25-V-1933, per al Grup Excursionista Joventut Catalana de Barcelona, en col·laboració amb Reis Bertral i Núria Montserrat Oromí), etc.

També en una conferència, pronunciada el 9 de maig al Casal d'Esquerra d'Estat Català del Districte II de Barcelona (de la Secció Femenina del qual era presidenta), Murià va ampliar oralment els continguts del seu assaig *La revolució moral* (1934). Aquest opuscle, qualificat de «llibre [...] polèmic sobre la tragèdia sexual de la dona» (Guansé 1934a), d'«estudi de moral sexual [...] fet des d'un punt de vista modern i revolucionari» que havia despertat «la curiositat del públic lector» i havia de provocar «discussions i fins i tot protestes de determinats sectors» (*L'Opinió* 1934), es posicionava en el debat sobre el problema candent de la prostitució i es presentava amb un objectiu definit: «enderrocar els principis rígids de l'antiga moral i substituir-los per

la comprensió i l'acostament a la naturalesa» amb la intenció de «portar els homes i les dones a un règim social d'igualtat i fraternitat, amb la llibertat necessària per a desenrotllar cadascú fins al límit possible les seves facultats profitoses i també per a cercar la felicitat individual sense perjudici de tercer» (Murià 1934: 32). Per bé que els plantejaments resultaven força simplistes i s'hi defensaven algunes idees que no tenien res de modernes ni revolucionàries (més aviat al contrari), es partia del fet que la submissió de la dona era un fruit directe de la moral sexual tradicional i es propugnaven la llibertat amorosa, la legalitat de les unions no formals o la protecció oficial a les mares solteres; coses, totes, prou innovadores i, doncs, pensades per expandir les mires ideològiques de les lectores (i dels lectors).¹⁹

Si parlem de periodisme, conferències i assaig, un dels noms ineludibles és el de la bisbalenca Llucietà Canyà i Martí (La Bisbal 1901 - Barcelona 1980), força recordada actualment (vegeu Cortadellas 2004). Atractiva i atrevida, poeta, dramaturga, periodista, assagista, conferenciant i dona d'acció, que exercí de vicepresidenta de la Comissió Permanent de Dames de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, Canyà va constituir tota una novetat en les formes públiques de la feminitat. El 1929, *La Veu de Catalunya* (el diari de la Lliga Regionalista) li va encarregar una secció fixa destinada a les dones per renovar la seva imatge. «Món femení», que va aparèixer del maig de 1929 al desembre de 1930 i que confegeix un volum de gairebé dos-cents escrits, es va convertir en una palestra d'exposició d'idees i de debat sobre tota mena de temes enfocats des de la perspectiva de gènere (fets actuals, tradicions, política, esport, religió, moda, dret, educació, etc.), un mitjà de suport a iniciatives diverses (com la Campanya Proamnistia de 1930) i una tribuna crítica (a projectes com el Club Femení i d'Esports de Barcelona o la Festa de les Modistes) que sovint va entrar en polèmica (amb Josep M. de Sagarra, per exemple, a causa d'un comentari de l'autor sobre el feminisme). Amb aquesta tasca de formació d'opinió, Canyà es va fer molt popular i va adquirir un renom que explica la seva activitat paral·lela com a conferenciant i el fet que publicqués l'assaig *L'etern femení* (1933). Pel que fa al primer aspecte, es poden esmentar «Reflexions sobre el feminisme» (pronunciada el 10 de desembre de 1929 a la Lliga Regionalista de Sabadell); «Un feminisme ben entès» (9-II-1930, Centre

¹⁹ Anna Murià és, segurament, una de les autores dels anys vint i trenta que més coneix el públic actual. Probablement, tanmateix, per la seva obra de postguerra i pel testimoniatge que va exercir d'ençà del seu retorn de l'exili i fins al 2002, any de la seva mort. D'entre la copiosa bibliografia que s'hi ha referit, vegeu Aulet 1998 i 2003, Bacardí 2004 i Real 2006a i 2006b.

Moral del Poble Nou); «Una feminitat que vol dir feminisme» (16-II-1930, Centre Moral del Poble Nou); «La dona i el matrimoni» (23-II-1930, Centre Moral del Poble Nou); les conferències sobre feminisme pronunciades el 16 de març de 1930 a l'Ateneu Republicà de València, al març mateix a Igualada, el 10 d'abril a Vilafranca del Penedès, el 15 d'abril a Girona, el 18 d'abril a Manresa i a primers de maig a Vic; etc. O, en relació amb les escriptores anteriors, «El periodisme i les dones de la Renaixença», pronunciada el 22 de juliol a l'Associació de Periodistes de Barcelona en el marc del centenari del moviment, i la conferència que va fer sobre Agnès Armengol, per a la mateixa entitat, l'estiu de 1934.

L'etern femení, al seu torn, tenia una dedicatòria ben significativa: «A Francesca Bonnemaison Vídua de Verdaguer i Callís amb admiració per la seva obra».²⁰ El llibre es dividia en quatre apartats («La noia», «La muller», «La mare» i «L'actuació política i social de la dona») i s'oferia en qualitat de guia perquè «en els moments actuals que les dones hem adquirit una nova personalitat», perquè «amb la reforma de la Constitució hi ha plantejats problemes que ens afecten d'una manera extraordinària i cal parlar-ne» i perquè, afirmava l'autora, «jo no sóc de les que defugen la responsabilitat» (Canyà 1933: 12). L'èxit que va tenir fou extraordinari (la segona edició es va publicar el 1935 i la tercera, el 1938), tant entre el públic femení com entre el masculí. Entre altres raons, per les següents:

«Feminista? Evidentment, ja que reclama una absoluta igualtat de drets i de deures per a ambdós sexes. Però també i sobretot molt femenina, ja que defensa la gràcia, la coqueteria, la tendresa, i les fa compatibles amb el cultiu de la intel·ligència i del caràcter. Com fa compatible l'interès per l'art, la literatura i la política, amb l'interès pels problemes domèstics. Invita així, en suma, la dona a ésser no sols l'amant, ans la col·laboradora de l'home. I la vol, no sols molt maternal a la llar, ans en totes les seves actuacions, fent que, precisament per la tendresa i la sensibilitat, s'hi distingeixi del sexe contrari. Així, feminisme i feminitat, en l'obra de Llucietà Canyà, són dos conceptes ben diferents, però que es completen en lloc de contradir-se, i això és el que presta fesomia i personalitat a la seva obra.

[...] Hom podrà o no estar conforme amb tot el que diu l'autor [...]. Però hom hi trobarà gairebé sempre, a despit de la impetuositat amb què sembla

²⁰ L'endreu reconeixia, així, la tasca d'una altra dona fonamental en la història de l'educació femenina (vegeu Marín 2004).

escrit, a desgrat del seu to metafòric i de vegades excessivament pintoresc i gràfic, un seny i una mesura molt pròpies de la dona catalana, que faran segurament molt útil la seva lectura a la dona en general i en particular a la noia, en l'edat crítica de la seva formació» (Guansé 1934b).

Els exemples paral·lels als de Canyà, Murià, Vernet i Perpinyà són nombrosos. Voldria dedicar un apunt final, abans d'acabar, a Olot, i en especial a algunes de les seves escriptores que van participar de la dinàmica literari-ocultural que acabem de veure, encara que no despleguessin un compromís equiparable amb el públic femení.²¹ Comencem amb una anècdota. El 12 de febrer de 1926, «Una olotenca» s'adreçava a la secció «Entre nosaltres» de la revista *La Dona Catalana* tot buscant resposta a una pregunta que la inquietava: era bonic que una noia jove s'interessés extremadament per la política i fos exageradament patriota? (*La Dona Catalana* 1926); sigui quina sigui la nostra consideració sobre una qüestió com aquesta, el fet denota una preocupació indicativa dels canvis que s'estaven produint i permet afirmar que la capital de la Garrotxa no solament no en va quedar al marge, sinó que les seves filles es van plantejar quina era l'actitud adequada davant les transformacions de l'època. Tanmateix, en el míting que va organitzar la Comarcal d'Esquerres d'Olot el 1933 en memòria dels remences i que va tenir lloc a l'Ideal Park, Núria Oromí (una de les militants d'ERC que hi va participar, al costat de quatre oradors masculins) es va queixar de la poca presència femenina en l'acte (Corresponsal 1933), cosa que pot remetre (al costat dels possibles atzars del cas) tant al desinterès general com a la discrepància ideològica específica. Pel que fa al darrer aspecte, és sabut que a la ciutat es van organitzar les seccions femenines dels partits pertinents (segons consta a *La Publicitat* 1932, el Grup Femení del Partit Catalanista Republicà, per exemple, s'hi havia constituït el juny d'aquell any).

Respecte de l'activitat de les dones de lletres, es pot fer referència, entre altres, al Cicle de Conferències de Cultura Religiosa per a la Dona que va tenir lloc entre l'hivern i la primavera de 1925 al Casal Marià, per a la cloenda del qual, el dia 26 d'abril, es va organitzar una vetllada literariomusical en què, al

²¹ L'experta en el tema de les escriptores olotines de preguerra és Carme Ramilo, als treballs de la qual em remeto (bàsicament, Ramilo 2002, 2003 i 2004). Les dades que segueixen i que no en són extreptes (les úniques de què dispenso ja que la meua feina s'ha desenvolupat sobretot en relació amb la ciutat de Barcelona), les vaig localitzar en el procés d'elaboració de la meua tesi doctoral (Real 2003); pel que fa a les que proporciono sobre les autores d'Olot, vegeu Real i GELCC 2009 i Ramilo 2004.

costat de prohoms i homes d'església, van participar «amb poesies, discursos i cants» Montserrat Pujadas, Ramona Traité, Angeleta Puig, Ramona Estebanell i Rosa Sacrest (*La Veu de Catalunya* 1925). Aquesta darrera, Concepció Carreras i Maria Mercè Devesa —amigues, poetes i agermanades fa dues dècades en el volum *Tres poetesses olotines* (1993)— constitueixen els noms que no es poden deixar d'esmentar en parlar de la literatura d'autora sorgida d'Olot en els anys vint i trenta (Ramilo 2004).²² Que consti que n'hi ha d'altres, com Mercè Bayona (Ramilo 2004: 67-68), Roser Vayreda i Trullol o Josefa Mató i Puigmitjà.²³

Concepció Carreras (1893-1961), de qui s'ha afirmat que «va viure *per i per a* la poesia i la música» (Ramilo 2004: 61), és coneguda per la seva feina pedagògica musical durant la primera postguerra (fou en els anys quaranta que la Secció Infantil de Rítmica i Plàstica Carreras va desplegar la seva tasca docent i cultural a Olot sota el guiatge de l'escriptora que l'havia fundada el 1940, tot contribuint a la vida cultural de la ciutat); pels homenatges de què fou objecte després de la seva mort (i en especial, per la celebració del centenari del seu naixement, que va derivar en l'edició d'*Enfilant cançons* amb un pròleg de Montserrat Vayreda); pel Jardí Poètic Concepció Carreras d'Olot, i pel premi de la ciutat que va dur el seu nom entre 1969 i 1979. En l'etapa anterior a 1939, va fer classes de solfeig i de lectura al Patronat Escolar d'Obreres entre 1912 i els anys trenta, a banda de participar intensament en les activitats que l'entitat va desplegar en pro de la cultura, com l'edició de la *Fulla del Patronat*. De fet, Carreras fou una signatura habitual en publicacions olotines de tendències tan diverses com *La Tradició Catalana*, *Revista d'Olot*,

²² Tota la informació que segueix és extreta d'aquesta font, amb la sola excepció de les dades de què ja disposava gràcies als meus buidatges de la premsa barcelonina de preguerra (i que apporto quan és el cas).

²³ Roser Vayreda i Trullol sembla que fou col·laboradora de *Juventut Catalana* (així constava a la revista barcelonina, tot i que en els exemplars que vaig poder consultar no hi ha cap escrit seu). És segur que va participar en el Concurs de Poesia Femenina de *La Dona Catalana* (1926) i, ja que va ser una de les autores premiades, fou antologada al *Llibre d'Or de la Poesia Femenina* (Barcelona: Edicions Bosch, 1927); aquesta tribuna va publicar, durant el concurs o posteriorment (amb motiu d'altres convocatòries), els textos següents: els poemes «Els seus ulls» (núm. 51, 24-ix-1926) i «Somni» (núm. 60, 26-xi-1926); la prosa «La mare de família» (núm. 112, 25-xi-1927, presentada per l'autora al Concurs de Literatura de la revista) i els contes «Crua realitat» (núm. 113, 2-xi-1927) i «Com fuig l'alegria» (núm. 120, 20-i-1928), que van optar al Concurs de Literatura, el primer sota el lema «La Mecanògrafa».

Josefa Mató va participar, amb Vayreda, en el Concurs Femení de Poesia de *La Dona Catalana*, amb els poemes «Remembrances» (núm. 32, 14-v-1926), «Solitud» i «Ofrena» (ambdós apareguts al núm. 42, 23-vii-1926) i va ser una de les guardonades, per la qual cosa fou igualment inclosa al *Llibre d'Or de la Poesia Femenina*. L'any següent, d'altra banda, la revista li publicava la prosa «Impressions primavereques» (núm. 91, 1-vii-1927, secció «Guia de l'estiujeant»).

El Deber, *La Ciutat d'Olot* o *El Carme*. *Portaveu del Terç Orde y Confraries del Carme de Catalunya*; per bé que només en qualitat de poeta i amb composicions de temàtica amorosa o religiosa. Aquesta pràctica literària també va tenir ressò a la premsa de Barcelona: la revista *La Dona Catalana* li va publicar vuit poemes, una prosa i un conte entre el desembre de 1925 i el març de 1929; així mateix, li va premiar alguns treballs en el seu Concurs de Poesia Femenina (1926), fet que va derivar en la inclusió de Carreras en el volum *Llibre d'Or de la Poesia Femenina: Obres premiades en el Primer Concurs Femení de Poesia organitzat per la Revista La Dona Catalana*, publicat amb un pròleg de Manuel Folch i Torres el 1927. Carreras va ser distingida, posteriorment, en altres certàmens de la revista (el Concurs Femení de Literatura de 1928) i del territori: els Jocs Florals de l'Ateneu Democràtic Regionalista del Poble Nou, de Barcelona (1933); els Jocs Florals de Calella (1934); els Jocs Florals de Malgrat de Mar (1934); els Jocs Florals del Prat de Llobregat (1934); etc. Tot plegat li va proporcionar uns contactes intel·lectuals de primer ordre amb la ciutat comtal i altres parts dels país, fet que la va convertir en un dels enllaços de la capital de la Garrotxa amb el conjunt de la cultura catalana.

La importància de Sacrest i de Devesa és més petita. Vinguda al món l'any 1906 i autora del poemari *Íntimes* (publicat el 1953 amb un pròleg de Josep M. de Sagarra), Rosa Sacrest, a banda d'actuar en actes com la cloenda del cicle de conferències a què ens hem referit abans, va publicar composicions diverses (centrades en el paisatge i de temàtica religiosa) a la *Revista d'Olot* i a *El Deber* durant els anys vint. Igual que Carreras, va participar en el Concurs de Poesia Femenina de *La Dona Catalana* i hi va resultar guardonada, per la qual cosa també fou una de les autores antologades al *Llibre d'Or de la Poesia Femenina*. El 1928, la revista li va publicar dos poemes («Record de maig», núm. 146, 20-vii, i «Camí de la font», núm. 147, 27-vii); el 1930, finalment, retrobem l'autora entre les firmes que es van presentar al Segon Concurs Femení de Poesia de la publicació. Sembla, però, que el seu matrimoni (es casava el 4 de juny de 1930 amb el doctor olotí Joan Fajula i Soler) va significar la interrupció temporal d'aquesta activitat literariocultural.

Maria Mercè Devesa, que va néixer el 1909 i deu ser recordada sobretot pel seu enllaç amb Josep M. de Sagarra, va ser una altra de les poetes col·laboradores de les plataformes olotines de preguerra (*Revista d'Olot*, *El Deber* i *L'Abella d'Or*); així mateix, té sis composicions i una prosa publicades a *La Dona Catalana* (quatre poemes presentats al Concurs de Poesia Femenina de 1926, amb premi i, per tant, inclusió posterior al *Llibre d'Or de la Poesia Femenina*, més «La poesia de la nit de Nadal», núm. 64, 24-xii-1926, i «La flor

de jonce», núm. 88, 10-VI-1927, al costat de «La mestra de Finestrelles», núm. 185 i 186, 19 i 26-IV-1929). S'havia iniciat força abans, tanmateix, a la revista *Juventut Catalana* (el 1924) i havia d'obtenir un cert ressò a principi dels anys trenta gràcies a un accèssit en els Jocs Florals de Barcelona de 1931, que la van convertir en protagonista d'algun recital poètic (per a Acció Femenina, per exemple, el febrer de 1932).

Aquestes tres escriptores olotines, doncs, van demostrar un notable interès per la cultura i van desplegar una activitat literària més o menys important. En conseqüència, i atès el context de la Catalunya de preguerra, podríem preguntar-nos, potser, per què el seu compromís amb el públic femení no es va desenvolupar en un grau similar al de les seves coetànies. No ens volem creure literalment l'escriptor Josep M. Castellet i Pont (1879-1929), encarregat de coordinar el monogràfic dedicat a Olot (la seva ciutat d'origen) que el juliol de 1928 va publicar *La Dona Catalana*, com recordava fa poc Margarida Casacuberta (2009). Castellet, entre altres observacions sobre el municipi, encomiava «l'esperit i el sentiment de la dona olotina», per a qui l'afany de cultura era «la plasmació més viva de la seva intel·ligència i la seva dignitat», a pesar que la caracteritzava «sense pretensions, de parla fresca i cor obert a totes les sensacions més pures de la vida, el resum de la qual el troba constantment en l'escalfor i la poesia de la llar»; després d'elogiar la tasca femenina a l'Orfeó Olotí i l'Escola de Belles Arts (amb referència inclosa a les pintores Maria Güell, Dolors Roca i Concepció Pujolar), l'autor tancava la seva exposició amb aquests mots: «Tots els tremolaments de la vanitat, tots els corrents arreu predominants i no pas sempre acceptables ni sempre prou dignes, apar que a l'entorn de la dona olotina s'esfumen en l'augusta solitud d'aquelles serralades!» (Castellet 1928).

Al marge de la retòrica de Castellet (molt d'època i característica de determinats sectors), les raons ideològiques que es desprenen del fons del seu discurs podrien haver tingut el seu pes en el cas de Carreras, Sacrest i Devesa. Si la història hagués estat una altra, tanmateix, segurament tampoc no podríem computar l'efectivitat d'una actuació socialment i políticament més activa, per part seva, en els anys vint i trenta. I és que, a banda dels beneficis de la literatura que van produir les intel·lectuals del període —un mèrit que, en termes creatius estrictes, també es pot atribuir a les tres olotines—, la utilitat formativa de l'activitat cultural que Canyà, Murià, Vernet i Perpinyà, juntament amb tantes altres dones (Sèculi, Bertrana, Montoriol, Arquimbau, Lewi, Maria del Carme Nicolau, Maria Carratalà, Concepció Casanova, Maria Teresa Gibert, Anna Maria Martínez Sagi, Maria Pi de Folch, etc.), van desenvolupar pensant en si mateixes, en les seves coetànies i en el país en general, és difícil d'avaluar

en termes exactes. No hi ha estadístiques, informes ni dades precises; només han quedat els records d'algunes de les seves destinatàries i artífexs (sovint, malauradament, estrictament orals i, doncs, efímers). No podem saber, per tant, quins en foren els resultats reals i l'abast específic. En tot cas, allò que es desprèn clarament del que hem explicat és un compromís indubtable de les dones de lletres per proporcionar a les catalanes els espais i els mitjans necessaris d'una educació que les anés preparant cada vegada més per als reptes de la vida i de la societat contemporànies. Una educació pròpia que, feta per elles i per a elles, contribuís a dotar-les *in crescendo* dels recursos necessaris per al nou món que el segle xx havia començat a descloure. Una educació pròpia concebuda i actuada, almenys en les intencions, per donar-los un protagonisme polític, social i cultural que les seves predecessores (com Monserdà i Karr) van començar a somiar i pel qual les seves hereves (Capmany i Anglada, entre altres) haurien de tornar a lluitar, per aconseguir-lo de nou.

BIBLIOGRAFIA I ALTRES FONTS D'INFORMACIÓ CITADES

- Ainaud (2010): AINAUD DE LASARTE, Josep M. *Carme Karr*. Barcelona: Infiesta, 2010.
- Amorós (2002): AMORÓS I PINÓS, Dèlia. *La imatge de la dona en l'obra de Maria Aurèlia Capmany (1918-1991): l'espai entre la reflexió crítica i la creació literària*. Alacant: Universitat d'Alacant, 2002.
- Arada (2000): ARADA, Raquel de la. «Maria Aurèlia Capmany i Farnés: vida i pedagogia», HERAS, Pilar; VILANOÛ, Conrad (ed.). *Pedagogia del segle xx en femení*. Barcelona: Universitat de Barcelona (Divisió de Ciències de l'Educació, Facultat de Pedagogia), 2000, pàg. 135-148.
- Argenté (1991): ARGENTÉ, Joan. «Els inicis de la novel·lista. Amb alguns paisatges al fons», *Serra d'Or*, núm. 384 (desembre 1991), pàg. 20-21.
- Argenté (1992): ARGENTÉ, Joan. «Maria Aurèlia Capmany, mestra a Badalona», *Maria Aurèlia Capmany i Farnés (1918-1991)*. Barcelona: Ajuntament, 1992, pàg. 41-48.
- Aulet (1998): AULET, Jaume. «Anna Murià, entre l'exili i el retorn». *Serra d'Or*, núm. 467 (novembre 1998), pàg. 43-47.
- Aulet (2003): AULET, Jaume. «Anna Murià: la dispersió en mil començaments». *Serra d'Or*, núm. 517 (gener 2003), pàg. 14-16.
- Bacardí (2004): BACARDÍ, Montserrat. *Anna Murià. El vici d'escriure*. Barcelona: Pòrtic, 2004.

- Bacardí (2006): BACARDÍ, Montserrat. «Anna Murià, traductora (in)visible», *Quaderns. Revista de traducció*, núm. 13 (2007), pàg. 77-85.
- Borrell (2000): BORRELL I FELIP, Núria. «Dolors Moncerdà [sic] educadora», HERAS, Pilar; VILANOU, Conrad (ed.). *Pedagogia del segle XX en femení*. Barcelona: Universitat de Barcelona (Divisió de Ciències de l'Educació, Facultat de Pedagogia), 2000, pàg. 13-29.
- Camp (1927): CAMP, Josep del. «Per a l'educació de la dona». *La Campana de Gràcia*, núm. 3019 (30 d'abril de 1927), pàg. 2.
- Canyà (1933): CANYÀ, Llucieta. *L'etern femení. Confessions. Ideologies. Orientacions*. Pròleg de Josep M. de Sagarra. Barcelona: Impremta R. Duran i Alzina, 1933.
- Capdevila (1928): CAPDEVILA, Carles. «El problema de l'educació femenina», *La Publicitat*, 12-VIII-1928.
- Capmany (1978): CAPMANY, Maria Aurèlia. «Badalona en el meu record». *Revista de Badalona*, Extra 2000 (21 d'abril de 1978), pàg. 15.
- Capmany (2010): CAPMANY, Maria Aurèlia. *Betúlia*. Badalona: Nautilus, Comunicació i Cultura; Ajuntament de Badalona, 2010.
- Casacuberta (2009): CASACUBERTA, Margarida. «Notícia d'Olot. Olot a *La Dona Catalana*», *El Cartipàs* (Olot), núm. 30 (febrer 2009), pàg. 5.
- Castellet (1928): CASTELLET I PONT, Josep Maria. «Número especial dedicat a Olot. Olot», *La Dona Catalana*, núm. 147 (27 de juliol de 1928), pàg. 14-17.
- Corresponsal (1933): CORRESPONSAL. «Ciudadania. D'Olot». *La Rambla*, núm. 179 (12 de juny de 1933), pàg. 11.
- Cortada (2008): CORTADA ANDREU, Esther. «Feminisme i educació als inicis del segle XX», *Pedagogia, política i transformació social (1900-1917). L'educació en el context de la fundació de l'Institut d'Estudis Catalans*. Barcelona: Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, IEC, 2008, pàg. 199-226.
- Cortadellas (2004): CORTADELLAS, Xavier. «Llucieta Canyà, feminista i conservadora», *Revista de Girona*, núm. 223 (març-abril 2004), pàg. 71-76.
- Diari de Sabadell* (1924): «La dèria [sic] del feminisme». *Diari de Sabadell*, 25-III-1924.
- El Dia* (1933): «Conferències. La d'ahir, de Carles Soldevila». *El Dia*, Terrassa, 7-III-1933 [Sense signar].
- Foguet (2003): FOGUET I BOREU, Francesc. *M. Àngels Anglada. Passió per la memòria*. Barcelona, Pòrtic, 2003.
- Foguet (2009): FOGUET, Francesc. «Maria Àngels Anglada, "dona de lletres"», *Gènere i modernitat a la literatura catalana contemporània*, a cura d'Enric Cassany. Lleida: Punctum; GELCC, 2009, pàg. 111-119.

- Godayol (2007): GODAYOL, Pilar. «Maria Aurèlia Capmany, feminisme i traducció», *Quaderns. Revista de traducció*, núm. 14 (2007), pàg. 11-18.
- Graña (2010): GRAÑA I ZAPATA, Isabel. «Estudi preliminar», CAPMANY, Maria Aurèlia. *Betúlia*. Badalona: Nautilus, Comunicació i Cultura; Ajuntament de Badalona, 2010, pàg. 5-33.
- Guansé (1928): GUANSÉ, Domènec. «Llibres de Moda», *La Nau*, 30-VII-1928.
- Guansé (1934a): GUANSÉ, Domènec. «Problemes d'avui. La tragèdia sexual de la dona», *La Rambla*, núm. 232 (28-V-1934), pàg. 4.
- Guansé (1934b): GUANSÉ, Domènec. «L'etern femení de Llucietà Canyà», *La Publicitat*, 28-III-1934.
- Guansé (1936): GUANSÉ, Domènec. «Literatura i frivolitat». *La Rambla*, 26-II-1936.
- Heras (1999): HERAS I TRIAS, Assumpció. «M. Àngels Anglada, un compromís i un mestratge per a la llibertat», HERAS, Pilar; VILANOU, Conrad (ed.). *Pedagogia amb veu de dones*. Barcelona: Universitat de Barcelona (Divisió de Ciències de l'Educació, Facultat de Pedagogia), 1999, pàg. 111-121.
- Heras i Vilanou (ed.) (1999): HERAS, Pilar; VILANOU, Conrad (ed.). *Pedagogia amb veu de dones*. Barcelona: Universitat de Barcelona (Divisió de Ciències de l'Educació, Facultat de Pedagogia), 1999.
- Heras i Vilanou (ed.) (2000): HERAS, Pilar; VILANOU, Conrad (ed.). *Pedagogia del segle xx en femení*. Barcelona: Universitat de Barcelona (Divisió de Ciències de l'Educació, Facultat de Pedagogia), 2000.
- Horwitz (1991): HORWITZ, Barbara J. *Jane Austen and the Question of Women's Education*. Nova York: Peter Lang Publishing, 1991.
- Julià (2007a): JULIÀ, Lluïsa. «Bastint la memòria col·lectiva. Sobre Maria Aurèlia Capmany», *Tradició i orfenesa*. Palma: Leonard Muntaner, 2007, pàg. 57-72.
- Julià (2007b): JULIÀ, Lluïsa. «*Carmina cum fragmentis*. Maria Àngels Anglada o el naixement d'una nova èpica», *Tradició i orfenesa*. Palma: Leonard Muntaner, 2007, pàg. 95-104.
- L'Opinió* (1934): «Les Lletres. Anna Murià presenta un estudi de moral sexual». *L'Opinió*, 1-V-1934.
- La Dona Catalana* (1926): «Entre nosaltres, 103. Una olotenca», *La Dona Catalana*, núm. 19 (12 de febrer de 1926), pàg. 13.
- La Dona Catalana* (1931): R. A. «El non sentit i la saviesa en la dona», *La Dona Catalana*, núm. 320 (20 de novembre de 1931), pàg. 15.
- La Publicitat* (1932): «Política. Partit Catalanista Republicà. La constitució del grup Femení d'Olot». *La Publicitat*, 15-VI-1932.

- La Veu de Catalunya* (1925): «De les terres catalanes. Olot. Cicle de conferències de cultura religiosa per a la dona». *La Veu de Catalunya*, 3-v-1925 (ed. matí).
- Marín (2004): MARÍN, Dolors. *Francesca Bonnemaison. Educadora de ciutadanes*. Barcelona: Diputació, 2004.
- Mas (2006): MAS, Carme. *Dolors Monserdà. La voluntat d'escriure*. Tarragona: Arola Editors, 2006.
- Monserdà (1909): MONSERDÀ, Dolors. *Estudi feminista. Orientacions per a la dona catalana*. Barcelona: Lluís Gili, 1909.
- Montoriol (1932): MONTORIOL, Carme. *Teresa o la vida amorosa d'una dona*. Barcelona: Llibreria Catalònia, 1932.
- Moragues (1924): Geroni de Moragas [Jeroni Moragues]. «La novel·la», *Diari de Sabadell*, 16-IX-1924.
- Murià (1928): ROMANÍ, Marta [MURIÀ, Anna]. «Els fills. Lectures», *La Dona Catalana*, núm. 169 (28-XII-1928), pàg. 4.
- Murià (1930a): MURIÀ, Anna. «La Llar i la Societat. El Club Femení i d'Esports», *La Nau*, 8-XI-1930.
- Murià (1930b): CATALÀ, Roser [MURIÀ, Anna]. «Seleccions de la meva biblioteca», *La Dona Catalana*, núm. 227 (7-II-1930), pàg. 3.
- Murià (1930c): CATALÀ, Roser [MURIÀ, Anna]. «Seleccions de la meva biblioteca», *La Dona Catalana*, núm. 231 (7-III-1930), pàg. 4.
- Murià (1930d): CATALÀ, Roser [MURIÀ, Anna]. «Seleccions de la meva biblioteca», *La Dona Catalana*, núm. 248 (4-VII-1930), pàg. 4.
- Murià (1931a): MURIÀ, Anna. «La Llar i la Societat. Saber triar un llibre». *La Nau*, 23-I-1931.
- Murià (1931b): MURIÀ, Anna. «La Llar i la Societat. Llibres i roses», *La Nau*, 23-IV-1931.
- Murià (1931c): MURIÀ, Anna. «Dificultats». *Portantveu del Club Femení i d'Esports de Barcelona*, núm. 11 (març 1931), pàg. 1.
- Murià (1932): MURIÀ, Anna. «L'obra social de dues escriptores. Carme Montoriol i Maria Teresa Vernet. I. Carme Monturiol i Puig, presidenta del "Lyceum Club"», *La Rambla*, núm. 150 (21-XI-1932), pàg. 11.
- Murià (1934): MURIÀ, Anna. *La revolució moral*. Barcelona: [Llibreria Catalònia].
- Nash (2007): NASH, Mary. «Feminisme català i presa de consciència de les dones», *Literatures*, núm. 5 (2a època), 2007, pàg. 69-88.

- Panchón i González-Agàpito (2000): PANCHÓN, Carme; GONZÁLEZ-AGÀPITO, Josep. «Carme Karr i el feminisme com a problema d'educació social», *Pedagogia del segle XX en femení*. Barcelona: Universitat de Barcelona (Divisió de Ciències de l'Educació, Facultat de Pedagogia), 2000, pàg. 31-36.
- Palau (2004): PALAU, Montserrat. «Identitat de gènere de les dones catalanes als inicis del segle XX», SUNYER, Magí; PUJADAS, Roser; POY, Pere (ed.). *Literatura i identitats*. Valls: Cossetània, 2004, pàg. 9-36.
- Palau (2008): PALAU, Montserrat. *Maria Aurèlia Capmany, escriure la vida en femení*. Tarragona: Arola, 2008.
- Palau i Martínez (2002): PALAU, Montserrat; MARÍNEZ, Raul-David. *Maria Aurèlia Capmany: l'afirmació en la paraula*. Valls: Cossèntania, 2002.
- Payeró (2004): PAYERÓ, Marta. «Col·laboracions. Maria Perpinyà, una contribució a la recuperació de la cultura catalana», *País Petit. Revista de Verges*, núm. 3 (desembre 2004), pàg. 46. [Consultable en línia]. URL: <webspobles.ddgi.cat/sites/verges/Shared%20Documents/revistanum3_colabor.pdf>.
- Pons (2000): PONS, Agustí. *Maria Aurèlia Capmany, l'època d'una dona*. Barcelona: Columna, 2000.
- Pujades (1932): PUJADES, Lluís. «La influència de les dones a la vida pública catalana», *La Nau*, 6-VII-1932.
- Ramilo (2002): RAMILO, Carme. «M. Concepció Carreras i Pau, una veu enamorada del paisatge olotí», *Revista de Girona*, núm. 212 (2002), pàg. 44-48.
- Ramilo (2003): RAMILO, Carme. *Concepció Carreras (1893-1961): dona i literatura a la Catalunya del segle XX*. Treball d'investigació dirigit per la Dra. Margarida Casacuberta. Departament de Filologia i Filosofia, Universitat de Girona, 2003.
- Ramilo (2004): RAMILO, Carme. «Concepció Carreras, Maria Mercè Devesa, Rosa Sacrest i Mercè Bayona, la poetització del paisatge olotí», *Revista de Girona*, núm. 223 (març - abril 2004), pàg. 60-70.
- Real (1998): REAL MERCADAL, Neus. *El Club Femení i d'Esports de Barcelona, plataforma d'acció cultural*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.
- Real (2003): REAL MERCADAL, Neus. *Dona i literatura en els anys trenta: la narrativa de les escriptores catalanes fins a la guerra civil*. Tesis doctoral dirigida pel Dr. Jordi Castellanos i Vila. Departament de Filologia Catalana, UAB, 2003.
- Real (2006a): REAL MERCADAL, Neus. *Dona i literatura a la Catalunya de preguerra*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.
- Real (2006b): REAL MERCADAL, Neus. *Les novel·listes dels anys trenta: obra narrativa i recepció crítica*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.

- Real (2009): REAL MERCADAL, Neus. «Maria Teresa Vernet, primera escriptora de preguerra», VERNET, M. Teresa. *El camí reprès*. Valls: Cossetània, pàg. 9-32.
- Real i GELCC (2009): REAL MERCADAL, Neus; GELCC (Grup d'Estudis de Literatura Catalana Contemporània. Departament de Filologia Catalana, UAB). *Escriptores republicanes. Gènere i modernitat a la Catalunya contemporània*. [En línia]. 2009. URL: <<http://www.traces.uab.es/gelcc/escriptores/>>.
- Soldevila (1928a): SOLDEVILA, Carles. «Els enemics de l'intel·lecte», *Revista de Catalunya*, núm. 45 (març 1928), pàg. 238-251.
- Soldevila (1928b): SOLDEVILA, Carles. *Què cal llegir?* Barcelona: Llibreria Catalònia, 1928.
- Trabal (1927): TRABAL, Francesc. «D'un dia a l'altre. Les nostres noies», *Diari de Sabadell*, 11, 12, 13, 15, 16, 17 i 18-II-1927.
- [Vernet] (1932): «L'egoisme i les dones. Conferència de Maria Teresa Vernet». *Portantveu del Club Femení i d'Esports de Barcelona*, núm. 19 (desembre 1931), 20 (gener 1932) i 21 (febrer 1932); pàg. 4-5, 6 i 6-8. Sense signar.
- Vernet (1932): VERNET, M. Teresa. «Pòrtic», *Portantveu del Club Femení i d'Esports de Barcelona*, núm. XXVI (juliol 1932), pàg. I.
- Vernet (1934): VERNET, Maria Teresa. *Les algues roges*. Barcelona: Proa, 1934.